

Utazás a zsidó koponya körül

Az előző oldalon balra: Korvin Ottó, a Belügyi Népbiztosság Politikai Nyomozó Osztályának vezetője néhány hónappal azelőtt, hogy kivégezték a vörösterroiban játszott szerepe miatt.

Jobbra: Keltz Sándor rajza Korvin Ottóról, amivel Keltz azt kívánta illusztrálni, hogy a zsidó koponya az előemberéhez hasonló.

Bolgár Dániel

A méret a lényeg?

A zsidó koponya mérése Magyarországon (1875–1944)

Absztrakt: A történészek vitatják, hogy a tudományos rasszizmus milyen mértékben befolyásolta a korai magyar fizikai antropológiát. Az egyik vélemény szerint a századforduló magyarországi antropológusai hajlamosak voltak arra, hogy faji alsóbb- és felsőbbrendűségben gondolkodjanak. A másik felfogás szerint az antropológusok tartózkodtak az etnikai különbségek biologizálásától és a faji hierarchiák felállításától. A zsidó koponyatérfogat kutatásának magyarországi története nem illik tökéletesen egyik említett elbeszélésbe sem. A kraniológusok megmérték a zsidók fejének méretét, de sohasem következtek kutatásaik eredményeiből a zsidóság értelmi képességeire. Ennek az oka azonban nem az volt, hogy tagadták a fajok szellemi rátermettsége közti egyenlőtlenségeket, hanem az, hogy nem hittek „a méret a lényeg”-elvben, vagyis nem gondolták, hogy a nagyobb agy magasabb intelligenciaszinttel jár együtt.

Kulcsszavak: kraniológia, zsidóság, koponyaméret, intelligencia, faj, Magyarország

A 19. századi fizikai antropológia kényelmes és egzaktnek tűnő megoldást kínált az emberek és különösen az embercsoportok értelmi tehetségének összemérésére: az élő és holt fej antropometriai vizsgálatát, vagyis a kraniometriát, a koponyaméricskélés módszerét.¹ Erről azért gondolták sokan, hogy képes felvilágosítást adni az emberiségen belüli értelmi hierarchiáról, mert elterjedt volt az a meggyőződés, hogy összefüggés áll fenn egy fej fizikai jellemzői és a benne lakozó szellem értékessége között (Gossett 1997: 69–80; Haller 1971: 4–19; Jahoda 2009; Stepan 1982: 13–28; Stocking 1982: 29–30, 39, 120, 122).

A kraniológiai irodalomban számos méretről híresztelték azt, hogy az elme élességéről árulkodik (McMahon 2007: 113–114). A legnevezetesebb mutatója az intellektuális teljesítőképeségnek a fej nagysága volt: sok kraniológus tudni vélte, hogy a méret a lényeg, azaz rendszerint a nagy koponyájúakból lesznek a „nagy koponyák” (Fee 1979: 419–422; Gould 1999: 72–73, 87, 99–112). Ez két tételnek az elfogadását jelentette. Az egyik az, hogy az agyvelő méretéből következtetni lehet az agy munkabírására. A legnevesebb magyar agycentiző, Török Aurél megfogalmazásában: „kétséget nem szenved, hogy általában véve az értelmesebb emberfajok nagyobb agyvelőtömeggel bírnak, mint a kevésbé értelmes fajták” (1883). A másik tétel az, hogy a koponya külső és belső méretei is utalnak az intelligenciára. Török Aurél szavaival: „olyan egyének, kik szellemi munkával foglalkoznak, aránylag nagyobb kalapokat igényelnek, mint más emberek” (1879: 393).

Annak megítélése, hogy a régi magyar fizikai antropológia hajlamos volt-e az embercsoportok szellemi kapacitás szerinti rangsorolására, vagy más alapon eltérő értékűnek fogta-e fel a különböző népeket, ellentmondásos. 2007-ben Marius Turda azt a kijelentést tette, hogy a századforduló neves magyar fizikai antropológusai (név szerint két kraniológust említett) azt a nézetet képviselték, hogy az emberiségen belül léteznek alsóbb- és felsőbbrendű fajták (Turda 2007a: 143–144; lásd még Mátay 2005: 217–218). Ezzel szemben Lafferton Emese éppen amellet érvelt, hogy a századfordulós magyarországi fizikai antropológia nem volt hajlamos faji hierarchiák felállítására, tartózkodott attól, hogy a felhalmozott adatoknak olyan értelmezést adjon, amely a hazai nem magyar nemzetiségeket becsmérelte volna, és a magyarországi etnikumok keveredését hangsúlyozta. Lafferton szerint tehát a fizikai antropológia a Magyar Királyságban nem abban az értelemben volt nemzeti tudomány, hogy feladatának a magyar etnikum szupremáciájának embertani igazolását tekintette, hanem abban, hogy a népek sokaságát befogadó/összeolvasztó magyar nemzet képét erősítette (Lafferton 2015: 134–145, 2007: 721–730; lásd még Frank 1985: 300–302).

Ez a tanulmány arra vállalkozik, hogy e koordináták közt helyezze el a zsidó koponya méricskélésének hazai történetét: megfigyelje, hogyan végzett az antropológusok döntőbíráskodásával megrendezett nagyfejűségi versenyben az a nép, amelynek a korabeli diskurzusban felsőbbrendű értelmi képességeket tulajdonítottak (Bolgár 2018), és milyen jelentést adtak a kutatók felméréseik eredményének. Először egy teljességre igényt nem tartó áttekintést adok a zsidó fej mérésének nemzetközi hagyományáról, majd a szerény magyarországi fejleményeket igyekszem kimerítően bemutatni.

---

¹ A kraniológia, illetve kraniometria előzményeihez, a fiziognómiához és a frenológiához lásd Belting (2018: 108–134), Magyar (2011: 37–50), Tomlinson (2005).

A zsidó koponya mérése külföldön

A zsidókra vonatkozó koponyamérések eredményeit egy Martin Engländer nevű háziorvos (Shorter 1992: 61–62) 1902-ben, Bécsben tartott előadásában meggyőzőnek tartotta mindössze annyiival összegezni laikus cionista közönsége számára, hogy „a zsidók koponyakerülete átlagosan jelentékenyebb, mint a nem zsidó népességé” (1902: 11). Amit mondott, az a világlátottabb közönség számára is hihetőnek tűnhetett, mert valójában egy jelöletlen szó szerinti idézet volt a neves kijevei szemorvosnak, Max Mandelstammnak a negyedik cionista világtalálkozón mondott beszédéből (1900: 4). Nos, lehetett ez az általános benyomás, azonban a zsidók ennél változatosabban szerepeltek a felméréseken.

Az amerikai Samuel George Morton 1830-ban belefogott az emberi koponyák gyűjtésébe, és hamarosan a legnagyobb kollekció büszke tulajdonosává vált. De nemcsak a gyűjtőszervevény hajtotta, hanem a tudományos kíváncsiság is, amit abban élt ki, hogy térfogatméréseket végzett a kollekció darabjain.² 1844-ben publikálta monográfiáját az ókori egyiptomi sírokból kinyert és az ő rendelkezésére bocsátott koponyákról. Azt az öt fejet, amelyek neki a modern sztereotípiák szerint zsidóságnak tetszettek,³ szemita koponyaként kezelte, és azt találta, hogy átlagos őrartalmuk ugyan kisebb, mint a Morton által az úgymond pelaszg fajhoz sorolt, benne az antik görög művészetben ábrázolt koponyákat felidéző főké, de nagyobb, mint az egyiptominak és négernek minősítették (1844: 3–4, 21, 46–47). Mortonnak utoljára 1849-ben nyílt módja koponyakollekciója egészének aktuális katalógusát közreadnia és a gyűjtemény darabjain végzett méréseiről beszámolnia. Ekkor az egyes fajok átlagos koponyatér-fogatát közlő táblázatában mindössze három szemita koponyát tüntetett fel, amelyeket arabként írt le. A katalógust fellapozva azonban úgy tűnik, hogy a három arab fő valójában mind a régi egyiptomi sírokból előkerült, zsidós benyomást keltő koponyák közé tartozik. Ez a három zsidós ábrázatú koponya Morton felmérése során szűkebbnek bizonyult az angolszásznál és a germánnál, de tágabb volt a világ minden más népének fejénél (1849a: 222, 1849b). Úgy foglalhatjuk össze, hogy Mortonnál koponyaúr szerint a dobogó legfelső fokán az (északnyugat-)európai fehér ember és antik előképe állt, a második helyet pedig a szemiták vívták ki maguknak.⁴

Joseph Jacobs, a neves folklorista, valamint a zsidó faj- és társadalomtudományok mindenese 1885-ben a zsidók faji vonásairól tartott előadásában még csak a kerekfejűségükről tanúskodó koponyaindexükről tudott beszámolni (1891: XII–XIII). Ez a mutató a fő szélességét viszonyította a hosszához, és osztotta be az embereket a kerek- (vagy rövid-), közép- és hosszúfejűek kategóriájába. Vagyis nem a fej nagyságáról, hanem a formájáról adott felvilágosítást, így a méret szerinti sorrend felállítására Jacobs számára nem adott módot. A koponyaindexről egyesek úgy gondolták, hogy árulkodik az intelligenciáról, és jellemzően a kerekfejűek a butábbak (Gould 1999: 114–115; Kyllingstad 2014: 11). A zsidókról szóló antropológiai diskurzusban azonban hagyományosan nem ez volt a mutató jelentősége, hanem annak a vitának a középpontjában állt, amit arról folytattak, hogy vajon tekinthető-e a zsidóság fajnak, és kivel áll rokonságban. A zsidók koponyaindexé ugyanis – meglepetésre – elütött az arabokétól, viszont hasonló volt a zsidók európai szomszédaiéhoz (Efron 2013: 904–916;

2 Morton vállalkozására lásd Fabian (2010: 9–45).

3 Lásd még Morton leírását a zsidók fizimiskájáról az indián koponyákról szóló munkájában (1839: 21).

4 Morton méréseinek kritikai elemzéséhez lásd Gould (1999: 71–87), Mitchell (2018).

Knepper 2013: 172–175; Lipphardt 2008: 60–88; Morris-Reich 2019: 184–190; Stone 2008: 141–144).⁵ A zsidó fő viszonylagos méretének megállapításában nem hozott előrelépést az sem, hogy Jacobs 1889-ben kutatást végzett a londoni zsidók körében fejük nagyságáról, mert saját mutatót dolgozott ki ennek mérésére (Jacobs és Spielman 1891: 85–87), így eredményeit más népekre vonatkozó kutatásokkal nem volt módja összevetni. Jacobs a „megoldást” egy 1899-ben írt, William Ripley-vel vitatkozó cikkében találta meg, amelyben a fej alakjára vonatkozó koponyaindexet átértelmezte méretbeli különbséggé, a kerekfejűséget pedig ennek segítségével – szembehelyezkedve a hagyományos értelmezéssel – a fejlettebb intellektus jelévé. Úgy okoskodott, hogy a szellemi fejlődés az agy megnagyobbodásával, az pedig a koponya megnagyobbodásával járhat. A koponya szerkezetéből adódóan a fej növekedése – szerinte – „meglehetősen kézenfekvő” módon (Jacobs 1899: 507) szélteben történik. Következésképp azoknak a népeknek a legfejlettebb az eszük, akiknek a legszélesebb a fejük, vagyis akik közt a legtöbb kerekkoponyájú, azaz brachikefál van⁶ (akiknek a régi felfogás szerint alsóbbrendű volt az intelligenciájuk). Innen már könnyen felállíthatta a népek koponyafejlettség szerinti hierarchiáját: úgy tudta, hogy az ausztrál őslakók a leghosszabb fejűek, míg a legkerekebb fővel a németek bírnának, ha nem előznék meg még őket is brachikefálságban – hogyhogy nem – a zsidók (Jacobs 1899: 506–511).⁷

1894-ben a kriminológiájáról híres Cesare Lombroso 5 velencei zsidó és 10 nem zsidó fejét hasonlította össze, és a zsidókat mérte nagyobbak. Torinóban már nagyobb mintát vizsgált, és itt a nem zsidók koponyája bizonyult átlagosan terjedelmesebbnek (1894: 91–93, 115).

1905-ben Richard Weinberg, a jurjevi (dorpati) egyetem anatómiai intézetének az észt, lengyel és lett agyról, valamint a lív koponyáról is publikáló magántanára⁸ megvizsgálta 3 zsidó agyvelejének tömegét, további 27-éről pedig az irodalmat összegezte, és úgy találta, hogy azok valamivel könnyebbek az átlagos európaiak agyánál. A cári Oroszország zsidóságának koponyakörfogatára vonatkozó közleményekből⁹ azonban azt olvasta ki, hogy az átlagosan valamivel nagyobb, mint lengyel, fehér orosz és ukrán szomszédaiaké (Weinberg 1905).

1903-ban a *Jewish Encyclopedia* kraniometriáról szóló szócikkében Maurice Fishberg is azt írta, hogy a zsidó fők kerülete rendszerint nagyobb, mint azoké a népeké, akik körében élnek (1903: 335). 1911-ben zsidó antropológiai szintézisében már Weinberg cikkére támaszkodott, amelynek eredményeit ő úgy értelmezte, hogy a zsidó koponya kerülete „körülbelül ugyanakkora, mint amekkorát a szláv fajok körében mértek, akik között a kortárs zsidóság túlnyomó többsége él”. Ám erre is volt valamiféle mentség, méghozzá ugyanaz, mint ami a francia és női agynak a némethez és férfhoz viszonyított kicsinységét mentette (Hecht 2003: 217–227; Gould 1999: 105–108, 118–122): a zsidóknak a természetükhöz mérten már kicsivel nagyobb a fejük, mint a nem zsidóknak (Fishberg 1911: 56–59).

5 A vita egykorú magyarországi recepciójához lásd Gorka (1917: 84–86), Lenhossék (1918: 288–293) N. N. A. (1906: 248–249), Blau (1911: 26), Frigyes (1920: 15).

6 Ehhez nagyon hasonlóan érvelt korábban Schaaffhausen (1868: 412–431), Jacobs után pedig a zsidó koponyaindex kapcsán Zollschan (1912: 80–96).

7 Jacobs gondolatmenetének fő célja nem a zsidók elhelyezése volt az értelmi hierarchiában a koponyájuk alapján, hanem a zsidó fajtisztaság koncepciójának lamarckiánus védelmezése (Efron 2013: 905–907).

8 Élettörténetéhez és gondolkodásához lásd Mogilner (2013: 255–258).

9 A zsidóságra vonatkozó antropológiai kutatások sajátos oroszországi kontextusához lásd Mogilner (2016).

Mindez nem jelenti azt, hogy akik másokénál nagyobbak találták a zsidók koponyáját, azok a zsidókat gondolták eszesebbnek, akik pedig kisebbnek, azok a többieket. A helyzet ennél sokkal zavarosabb volt. A szemita koponyát tekintélyesnek mérő Morton egész életművét a „minél nagyobb, annál jobb”-elvre építette (Morton 1842: 14–15; lásd még Combe 1839: 274–278; Gould 1999: 72–73, 87; Thomas 2000: 38–43). Joseph Jacobs 1889-ben még bizonytalankodott abban, elmondanak-e valamit a fej fizikai jellegzetességei az értelem működéséről (1891: 86). Amikor azonban sikerült úgy elrendeznie az adatokat, hogy a zsidók kerüljenek a hierarchia csúcsára, már azt bizonygatta, hogy az agy munkája tágtítja a koponyát, és hogy a zsidók nyakán megfigyelt fejkoronát ficáncoló értelmük fejlesztette szélessé (Jacobs 1899: 503, 506–511). Lombroso ugyan Torinóban a zsidók fejét találta kisebbnek, mégis képes volt az eredményt a zsidók pallérozottabb elméjének betudni azon az alapon, hogy a zsidók koponyái között voltak nagyobb arányban átlagos és valamivel az átlagon felüli méretűek (csak hogy a keresztények közt a még nagyobb koponya divatozott) (1894: 92). Weinberg csak elképzelhetőnek tartotta, hogy az agyvelő tömege összefüggésben van az értelmi színvonallal, és nem próbált meg semmilyen következtetést levonni a zsidó okosság mértékéről (Weinberg 1905: 6).¹⁰ Végül Fishberg leszögezte: „közismert, hogy a fej formájának egyáltalán semmi köze egy faj kultúrállapotához”. Majd egy alfejezetben belül kétszer is elismételte: arra sincs bizonyíték, hogy az agy nagysága viszonyban állna a teljesítőképeségével (Fishberg 1911: 53–54, 56, 58.).

A zsidó koponya mérése Magyarországon

1876-ban Budapesten nemzetközi embertani kongresszust rendeztek. Erre az alkalomra készült el az első négy fizikai antropológiai kutatás, amit magyarországi tudósok végeztek (Bartucz 1956: 4–5), melyekből mindjárt három is mérte a zsidó test jellegzetességeit. Az egyik a testmagassággal foglalkozott (Scheiber 1877, 1881a, 1881b). A másodikat a budapesti elemi és reáliskolás gyerekekre vonatkozóan végezte Kőrösi József, Budapest Főváros Statisztikai Hivatalának igazgatója. A Rudolf Virchow hatalmas németországi felmérését¹¹ utánzó kutatás csak a tanulók haj-, szem- és testszínéről gyűjtött adatokat (és minden esetben a zsidókat mutatta a magyaroknál és németeknél erősebben pigmentáltk), a diákok fejével nem törődött (Kőrösi 1875).¹² A harmadik viszont már csakis erről értekezett: 1875-ben jelent meg Lenhossék Józsefnek, a Budapesti Királyi Magyar Tudomány-egyetem anatómiaprofesszorának *Az emberi koponyaisme* című könyve, amely – látni fogjuk – bonyolult és ambivalens viszonyt ápolt a faji rangsorolással.¹³

---

10 Ugyanebben az évben a lengyel agráról értekezve viszont Weinberg biztos volt abban, hogy az agyvelő súlya és az értelmi szint összefügg (Mogilner 2013: 263).

11 Virchow kutatását a faj mitozát rombolóként értelmezi Mosse (1978: 90–93), ellenben a németek tömegeit faji kategóriákban gondolkodni megtanító, a németek közül a zsidókat kivető vállalkozásnak tekint Zimmermann (1999).

12 A kutatás kérdőívei vidéki iskolákba is eljutottak (Weisz 1875: 590), de a vidéki eredmények nem ismertek.

13 Lenhossék József kraniológiai munkásságához lásd Pásztor (2006).

A kötethez három vizsgálat szolgáltatta az alapot: az első a Lenhossék rendelkezésére álló múzeumi csontkoponyákat mérte fel, a másik kettőt élő férfiakon végezték. A csontkoponyák között nem volt zsidónak mondott. Az élőkre vonatkozó vizsgálatokból az egyiket Lenhossék folytatta le 132 férfi celebritáson, jobbára tudósokon és művészeken. Közülük 91 az MTA tagja volt. Ebben a vizsgálatban – a névsor tanúsága szerint – szerepeltek izraeliták és volt izraeliták is, de őket Lenhossék a magyarok közé sorolta (mint majdnem az összes híres embert), majd csak a magyarként azonosítottak összesített eredményeit közölte. Két tanársegéde és egy orvostanhallgató lemérte további 135 élő férfi, ezek között 15 zsidó koponyáját. A tanársegéd urak mérése esetében Lenhossék minden – az ő kifejezésével élve – nemzetiség adatait közreadta, így külön a zsidókét is (Lenhossék 1875: 30, 44, 61, 130–167). Ez utóbbi felmérés adatait fogom tehát bemutatni.¹⁴

Lenhossék láthatólag bajban volt, amikor definiálnia kellett azokat az embercsoportokat, amelyek koponyáit össze akarta hasonlítani. Úgy látszik, nem sikerült dűlőre jutnia arról, hogyan is lehetne – és kívánatos volna-e egyáltalán – a rassz fogalma segítségével kategorizálni a dualista kori Magyarország népességét. Hol elindult a magyarok, zsidók, tótok stb. fogalmának biologizálása irányába, hol meg a közös kultúrát vette figyelembe a kategóriák meghatározásánál, sőt a szabad identitásválasztást is megengedte.¹⁵ Lenhossék eljárásáról a következőket tudjuk:

- Kínosan ügyelt arra, hogy a kötetében a magyarországi népekre mindig a „nemzetiség” szót használja, fajnak a nemzetiségek sokaságát egyesítő kategóriákat nevezte (például mongol faj, kaukázusi faj) (Lenhossék 1875: 52, 55, 99).
- Nehéznek látta a magyar antropológus dolgát amiatt, hogy a nagymérvű keveredés a történelem során „a nemzetiségeknek [...] eredeti jellegét elsimította”. Vagyis azt gondolta, hogy a magyarországi etnikumok nem egymástól jól elhatárolható biológiai képződmények, nem igazán rasszok (Lenhossék 1875: 42–43),
- A hírességekre vonatkozó, saját kezűleg végzett mérései elemzésénél úgy járt el, hogy eltekintett a néhány külföldön születettől, valamint a Magyarországon született, de „más nemzetiségűnek”, ruszinnak és románnak ítélt mindössze két főtől (két magyarosítás ellen küzdő nemzetiségi politikustól), és az eredményeket csak a maradék –

¹⁴ A tanársegédek mérésebe beszámítottak további 9 főt Lenhossék hírességeken végzett méréséből: a külföldön születetteket, valamint egy ruszinnak és egy románnak ítélt személyt.

¹⁵ Egy évtizeddel Lenhosséknak *Az emberi koponyaisméje* után jelent meg Grittner Gyula *Craniológiai vizsgálatok magyarországi lakosok koponyáiról* című bölcsész tudori értekezése. A rassz és az etnikum fogalma közötti viszony itt is ellentmondásos volt. Grittner egész érvelése Julius Kollman felfogására támaszkodott. Ő pedig azt vallotta, hogy léteznek fizikai antropológiai módszerekkel azonosítható emberfajták, de ezek semmilyen átfedésben nincsenek az etnikumokkal, mert utóbbiak mind kulturális képződmények, amelyek többféle antropológiai emberfajta foglalnak magukba. Ugyanakkor Grittner tolmácsolásában Kollmann a zsidóságot mégis antropológiailag a magyarságtól eredetileg elkülönülő kategóriának tekintette, amelynek különállása a keveredés révén megszűnik (1885: 29–34).

egyébként mindenféle eredetű és vezetéknevű – 122 főre közölte, akiket magyarként kezelt. A híres hazai tudósokat, művészeket, politikusokat, a nemzeti kultúra nagyjait tehát majdnem kivétel nélkül a magyar nemzetiséghez sorolta. Az mégis gondot okozott neki, hogy így a „semita eredetű”, azaz zsidó alanyok is bent maradtak a magyarok halmazában. Ezek szerint róluk azt gondolta, hogy ha máshogy nem is, hát antropológiailag élesen elütnek a magyaroktól. Lenhossék azzal mentegetőzött, hogy a problémán nem tud segíteni, mert nincsen biztos tudomása arról, ki zsidó a megvizsgáltak közül (1875: 36, 61, 144–151).

- A tanársegédek szándékosan minden nagyobb nemzetiségből gyűjtöttek vizsgálati alanyokat, de problémák itt is akadtak. Az volt a tervük, hogy budapesti lakosokkal oldják meg a németek koponyaviszonyainak feltárását. Ám egyetlen embert sem sikerült keríteniük a fővárosban, aki hajlandó lett volna németnek vallania magát. Ezt tiszteletben tartva Buda környéki sváb falvakba szálltak ki elvégezni a méréseket. Azonban a sváb parasztok között sem volt egy sem, aki hajlandó lett volna németnek mondani magát. Ám az etnikai önmeghatározás privilégiuma a falusiaknak már nem járt, az ő döntésüket az agycentiző brigád már nem tartotta tiszteletben, az ő „fej mérészeti viszonyaik” képviselik *Az emberi koponyaismé* táblázataiban a németeket. Lenhossék jó döntésnek tartotta, hogy végül parasztokat centiztek, és hogy tanársegédei a többi nemzetiség esetében is egyszerű embereket törekedtek felhajtani, mivel az ilyenek a „legalkalmasabbak a valódi néptypus tanulmányozására”, vagyis őket érintette legkevésbé a keveredés, náluk vehető még legbiztosabbra, hogy biológiai értelemben is németek, tótok stb. (1875: 62). Ezek szerint Lenhossék azt gondolta, az ideális mégiscsak a rasszok eredeti koponyajellegének a felderítése lenne.
- Az adatvédelmileg nem kifejezetten érzékeny kötet személyenként és név szerint közli a fej méreteket a könyv végén található adattárban. Ha ide lapozunk, azt látjuk, hogy a megmért 50 magyarból 11 fő első ránézésre is német vezetéknevű. Az önmagában is ellentmondásos nevű Tóth Jakab viszont a németek közé keveredett.¹⁶ A tanársegédek magát Lenhossék Józsefet is megmérték. A Lenhossék család szláv eredetű, szerzőnk pedig német anyanyelvű volt, és nem is sikerült soha egészen elszakítania a magyart (Mihálkovics 1893: 2–4, 29, 33–34). A főnök azonban a magyarok sorában kapott helyet (Lenhossék 1875: 154–157, 164–165).

Miután Lenhossék valahogy elsimította vagy inkább átlépte a vizsgálati alanyok nemzetiségi azonosítása során felmerülő problémákat, munkatársaival kezükbe vették a mérőszalagot. A koponya abszolút nagyságának megragadására a Lenhossék által használt mutatók közül a koponyakerület volt a legalkalmasabb. Ebben a műfajban a zsidók nem is állhattak volna rosszabbul: átlagosan kisebb volt a fejük, mint bármely más nemzetiségnek. Az adatsorral a magyar dominanciát is bajos lett volna alátámasztani, ugyanis a magyarok hét nemzetiség közül csak az ötödik legnagyobb koponyájúak voltak (1. táblázat).

¹⁶ Ez már a kortársaknak is feltűnt: Nordau (1875: 7); Scheiber (1876a: 572–573).

1. táblázat. Magyarország nemzetiségei koponyakerületük szerint
Lenhossék József tanársegédeinek vizsgálatában (1875)

Nemzetiség	A vizsgálati alanyok száma (fő)	Átlagos koponyakerület (mm)
Tót	9	569
Német	21	565
Horvát	12	565
Román	20	561
Magyar	50	559
Szerb	16	559
Zsidó	15	556

Megjegyzés: a) Itt és a továbbiakban az ausztriai és németországi születésűek a németek között szerepelnek, a morvaországi születésű vizsgálati alany pedig a tótok között. Az egyetlen ruszin megvizsgáltat Lenhossék valamiért a románok között helyezte el.

b) Ebben és minden további táblázatban a szerző terminológiáját használom.

Forrás: Lenhossék (1875: 154–167)

Minderről azonban Lenhossék olvasói semmilyen értesülést nem szereztek. A szerző ugyanis elkezdte taglalni, mit kell tudni a koponyakerület leméréséről, szóba hozta a fejkerület nemi különbségeit, aztán hirtelen elkezdett másról beszélni anélkül, hogy közölte volna, milyen eredményre jutott a kutatása (Lenhossék 1875: 40–41). Lenhossék vagy megfeledkezett a témáról, vagy valamiért kellemetlennek érezhette az eredményt. A függelékben azonban egyenként megadta minden megmért személy koponyakerületét, így ki tudtam számítani az egyes nemzetiségek átlagos koponyanagyságát.

Lenhossék a fej nagyságának megítélésére a koponyakerület helyett végül egy olyan mutatót használt a könyvében, amely nem abszolút értelemben fejezi ki a fő terjedelmét, hanem valamihez, méghozzá a megtermettséghez viszonyítja, tehát a koponya nagyságát a testmagassághoz képest írja le. Az úgynevezett fejhányadot adta meg, amit úgy lehet kiszámolni, ha a test hosszát elosztjuk a fejhosszal (Lenhossék 1875: 29–31). Ezt a mutatót használva az utolsókból elsőek lettek: a fejkerületük tanúsága szerint meglehetősen kis fejű magyarok, valamint a legkisebb fejűek, a zsidók, testfelépítésükkel összevetve, már a legnagyobb koponyájúnak számítottak. Lenhossék fejhányadadataiból (2. táblázat) az derül ki, hogy a magyarok közt volt a legtöbb természetéhez mérten nagy és közepes fejű (makro- és mezokefál), majd a zsidók következtek, utánuk a horvátok, a többi nép pedig legalább fele részben kis fejűeket (mikrokefálokat) delegált a vizsgálatba. A fejhányad átlagértékét nézve ugyanez volt a helyzet: a magasságukhoz képest legnagyobb fejűnek a magyarok bizonyultak, a másodikok a zsidók lettek, hajszálnyival előzve a horvátokat, a többiek lemaradtak (Lenhossék 1875: 30–31, 44, 154–167).

2. táblázat. Magyarország nemzetiségei fejhányaduk szerint
Lenhossék József tanársegédeinek vizsgálatában (1875)

Nemzetiség	A vizsgálati alanyok száma (fő)	Nagy- és közepesfejúek aránya (%)	Átlagos fejhányad ¹⁷
Magyar	50	64	7,8
Zsidó	15	60	7,9
Horvát	12	58	7,9
Tót	9	22	8,0
Román	20	50	8,0
Német	21	38	8,1
Szerb	16	13	8,4 ¹⁸

Forrás: Lenhossék (1875: 31, 154–167)

A fejnagyságnak az a nemzetiségi mintázata, amelyet Lenhossék a fejhányadmutató segítségével, illetve a koponyakerületi adatok kifejejtésével/elhallgatásával bemutatott, kiválóan alkalmas lett volna annak a politikai üzenetnek a megfogalmazásához, hogy a magyar korona országain belül az „ész” a két úgymond államalkotó elem, a magyar és a horvát, hozzájuk csatlakoznak még az okosnak híresztelt zsidók, és még ezek közül is a magyaroké az elsőség. A szerző azonban nem élt a lehetőséggel, hogy antropológiai igazolást nyújtson a magyar (és horvát) kultúrfölény képzetére, illetve a zsidó értelmi felsőbbrendűség sztereotípiájára. Lenhossék József ugyanis teljesen megtartóztatta magát attól, hogy számait a magyarországi népek értelmi szintjére vonatkoztatva értelmezze, vagyis hogy a méretbeli sorrendet kultúrnívó szerinti rangsorként olvassa.

Mi tarthatta vissza Lenhossékot attól, hogy a nem magyar nemzetiségek ellen fordítsa felfedezését, miszerint a magyarok feje nagyobb az övékéénél, legalábbis a testük arányában? Kézenfekvőnek látszik arra gyanakodni, hogy Lenhossék azért nem dörgölte az orruk alá a magyarok kedvezőbb fejhányadát, mert nem tartotta a többi etnikummal szemben fairnek, illetve politikailag kívánatosnak a magyar (és horvát) dominancia fitogtatását. És valóban, Lenhossék ugyan végig egyértelműen a magyar nemzetiség nevében beszélt, folyton úgy fogalmazott, hogy „mi magyarok” (1875: 60, 74, 102, 1876: 6), de következetesen került a táblázataiból kirajzolódó nemzetiségi sorrendek kommentálását. Vagy egyszerűen felsorolta, hogy az épp szóban forgó méretben hogyan alakult a nemzetiségek „tornasora”, majd nem fűzött ehhez semmi továbbit, vagy még a felsorolást is elhagyta.

17 A kisebb értékek jelentenek nagyobb fejet.

18 Lenhossék – hibásan – 8,3-nak számolta a szerbek átlagát.

De ha Lenhossék tapintatos akart is lenni más nemzetiségű honfitársaival, ennél volt sokkal nyomósabb indoka a magyarországi népek fejnagyság szerinti szellemi rangsorolásának mellőzésére. Lenhossékban azért nem is merülhetett fel a méret szerinti értelmi hierarchia felállítása, mert könyvében számai ismertetése előtt már hosszasan taglalta, mennyire divatjamúlt téveszme az a gondolat, hogy a szellemi tehetség mértéke megnyilvánul a fej nagyságában, egész pontosan az agyvelő tömegében, illetve a koponya térfogatában (1875: 15–17, 119, 122).

Az azonban, hogy Lenhossék József blódségnek tartotta „a méret a lényeg”-elvet, nem azt jelenti, hogy az embercsoportok szellemi rangsorolását is annak tartotta. Ő csak azt vélte tarthatatlannak, hogy a fej mérete adja ehhez a kulcsot. A hierarchia létezésében azonban igenis hitt, sőt jól ismerte azt. „A méret a lényeg”-eszme hamissága mellett ugyanis éppen az embercsoportok vagy az állatok és emberek közötti értelmi egyenlőtlenségekre mutogatva érvelt. Azaz nagy fejű korlátoltakkal és kis fejű éleselműjűekkel példálózott. Említette az elefántot, amelynek sokkal nagyobb az agya, mint bármely emberé, és – noha igen eszes állat – mégsem olyan kiváló képességű, mint az ember. Aztán ott voltak „a kulturai fejlettség alsó fokán állónak ismert” négerrek, akiknek agyvelősúlya és koponyatérfogata Lenhossék olvasmányélménye szerint megegyezett a németekével.¹⁹ Tudomása szerint a legnagyobb fejjel a világon „az ausztraliaiak és a nikobarusok” bírtak, holott épp ők azok, „kik szellemi tehetségüket illetően a legalantabb fokon állanak”. De talán nem véletlenül rögzítette azt sem, hogy „honleányaink agyvelején tett számos mérése” alapján arra jutott: a női agy alig valamivel kisebb a férfiakénál. Végül ott voltak hazánk jeles tudósai közül némelyek, akiknél Lenhossék nyilvánvaló értelmi kiemelkedőségük ellenére „jelentéktelen koponyakerületet” mért (1875: 15–17, 41). Vagyis a szövegben az elefánt, a nő, az ausztraliai őslakos és a néger nagykoponyájúsága nem e lények okosságát igazolta, hanem a Lenhossék által megkérdőjelezhetetlen faktumnak tartott butaságuk cáfolta a fejnagyság és eszesség közötti összefüggést.

Lenhosséknak olyannyira nem volt ellenére az értelmi rangsorolás, hogy miután a „méret a lényeg”-teóriát működésképtelennek nyilvánította, más módszert mutatott be arra, hogyan kell kifaggatni a koponyát viselőjének szellemi képességeiről. Lenhossék felfogásának az volt a lényege, hogyha az észbeli tehetségre vagyunk kíváncsiak, amelynek fejlettsége fordítottan arányos az állati ösztönök kifejtettségével, akkor a fej nagysága helyett a szépségére kell figyelni. Könyvében – az antropológiában korántsem szokatlan módon – sorjázta az olyan kifejezések, mint legnemesebb, legszebb, meglepő szépségű, csinos, ámulatba ejtő, tetszetős, méltóságot kifejező, bámulatos.²⁰ Ezeket a szavakat – a női agy és koponya kellemeinek megjelenítésén kívül – arra használta, hogy az agyvelőnek egy bizonyos formáját, továbbá a koponya egyes részeinek sajátos elhelyezkedése következtében előálló arckifejezést leírja. Az agyvelő esetében – Karl Friedrich Burdachra és Louis Pierre Gratiolet-ra hivatkozva – azt állította, hogy „minél szebben és magasabban vannak az agy, különösen a homlokagy felületén levő tömkelegszerű tekervények kifejlődve, annál inkább kifejezi az az értelmiséget”. A kisszámú és lapos tekervénnyel rendelkező emberi agy a majmokéra hajaz.

19 Friedrich Tiedemann (1836) igazából a négerrek és európaiak viszonylatában mérte ezt. Mérési módszereinek kritikájához lásd Gould (1999: 101).

20 A vizsgálati tárgy esztétikai elbírálása gyakori volt más fizikai antropológusoknál is, sőt azt a fajok közti hierarchiát, amelyet a méréseknek kellett volna igazolniuk, az antik szépségeszményre hivatkozva állították fel (Mosse 1978: 1–34; Gould 1999: 56, 62, 64; Jacyna 2000: 70; Bindman 2002: 190–221). Vö. Perrin és Anderson (2013).

A koponya esetében pedig – Jean Pierre Flourensre és megint Gratiolet-ra hivatkozva – úgy találta, hogy a „széles és kiemelkedő homlok széles tarhelylél [glabellával]” a nyerő, mert ez „a gondolkodó lényt tükrözi vissza”, és „büszke”, „bölcs kifejezést kölcsönöz” az arcnak. „Ez a küllem, amelyet mindannyian ismerünk a görög szobrokról, abból adódik, hogy az agykoponya az arckoponyához képest nagy, az agykoponya majdnem az arckoponya elé nyomul. Akinél ez nem áll elő, lapos a homlok, ott állatiassá válik a fizimiska” (Lenhossék 1875: 10, 15, 17, 27, 32–33, 65–66, 119–121, 124, 135, 1876: 3, 7–8).

Vajon melyik nemzetiség rendelkezhetett a legbájosabb agytekervényekkel és homlokokkal Magyarországon? Lenhossék a következő agyszépségeket nevezte meg: „Cuvier Gy., I. Napoleon, Humboldt Sándor és Magyarország feledhetlen emlékü nádorának, József főhercegnek agyán a tekervények oly rendkívüli szépen és oly magasságban valának kifejlődve, hogy a körülállók szaktudósok ezek szemlélésekor ámulatba estek. Ily meglepő szépségű volt a – fájdalom – korán elhunyt Balassa János tanár agyveleje is” (1875: 17). Ugyanígy példálózott domború, görög szobrokéval vetekedő vagy egyenesen görög homlokokkal is, „melyet Pythagoras, Plato, Seneca, Hippocrates, valamint Newton, Beethoven, Humboldt Sándor, Vörösmarty Mihály, gróf Teleky József és gróf Széchenyi István szobrain ma is bámulunk, és adja az ég, hogy azt hazánk nagy bölcsének, Deák Ferencznek élő homlokán is mentől tovább legyen még alkalmunk bámulattal tisztelnünk” (Lenhossék 1875: 119). Nos, Deák a következő évben meghalt, Lenhossék pedig beszédet mondott a koponyája felett, amin megtalálta azt a „széles és magas homlokot”, amely mintegy természettudományos egzaktussággal igazolta, hogy Deákot nem véletlen hívták a haza bölcsének. Ebben a beszédben Lenhossék külön bekezdést szentelt az okosságot sugárzó koponya fontos tartozékának, a szemöldökköznek (glabellának). Azt mondta, Deák „ritka szépségben kifejlődött tarhelye” olyan, „mint ezt Sophocles, Pythagoras, Plato, Seneca, Newton, Humboldt Sándor, gróf Teleky József és gróf Széchenyi István mellszobrain és egyáltalában oly férfiak koponyáján láthatjuk, kik bölcsességük és tudományosságuk által lőnek halhatatlanokká” (Lenhossék 1875: 17, 119, 1876: 8). Lenhossék tehát külföldön nemzetközi hírű kultúrhéroszok esetében fedezett fel kiváltképpen szép, tehát kiváltképp magas intellektusra utaló koponyaviszonyokat, Magyarországon a nemzeti kultúra nagyjainál. Az ilyen figurákat pedig, láttuk, származásuktól függetlenül a magyar nemzetiségbe sorolta.

Lenhossék tanár úrnak volt egy igazi koponyaideálja. Ezt a középkori főt Bugát Pál adományozta az anatómiai múzeumnak, és állítólag egy pálos apáté volt. Lenhossék egészen belehabarodott. Azt vallotta, hogy ez a legszebb koponya, amit életében látott. Ezt használta etalonként a torz koponyák vizsgálatához vagy ellenpontozásul a rablógyilkos betyárok (Rózsa Sándor és testvére) műveletlenséget mutató homlokának érzékeltetéséhez. Ha csak lehetett, kraniológiai tanulmányaiban alkalmat talált rá, hogy kifejezze a rajongását e koponya „nemes büszkeséget, erőteljet és méltóságot” sugárzó külleme iránt, ami pontosan az agy- és arckoponya egymáshoz képesti elrendeződéséből, a domború homlokból adódott. A koponyakatalógusában így írt róla: „Legszebb homlokdomborodás. – A legszebb viszony az agy- és arckoponya közt. – Semmi rendellenesség. – Komoly, de nem visszatartó arckifejezés.” Csak Deák Ferenc koponyájának a nagy szellemet annyira eláruló „magasztos és szép alakulását” tartotta a páloséhoz hasonlíthatónak. Nos, Lenhosséknak semmi adata nem volt arról, melyik nép fia lehetett a középkori pálos, ennek ellenére habozás nélkül a magyar csontkoponyák közt szerepeltette a statisztikáiban (Lenhossék 1875: 66, 119, 135, 1876: 8–9,

11, 1879: 629, 1885: 13–14). Tehát mintaszerűen szép, vagyis értelmet jelző koponyákra és agyvelőkre Magyarországról csak olyan példákat tudott említeni, amelyek – az ő értelmezésében – magyarokéi voltak. Az a benyomás keletkezhet ennek következtében, hogy a magyarországi koponyaesztétikai ranglétra tetejére Lenhossék a magyar nemzetiséget képzelte.

Meglehet, ezt képzelte, de amit írt, egészen más volt. Amikor Lenhossék József eljutott érvelésében arra a pontra, hogy ismertette, milyen nyomai vannak a koponyán a magas és az állatiasan alacsony szintű emberi értelemnek, hirtelen befejezte a könyvét. Csak egy zárómondatot írt még, és ez nem a magyar nemzetiség dominanciáját ünnepelte, hanem a minden polgárát megbecsülő és nagy jövő előtt álló Magyarország képét rajzolta meg. Itt Lenhossék egyrészt kifejezte, hogy honfitársai feje imponál neki, tekintet nélkül a tulajdonosuk nemzetiségére: „szeretett hazánk összes polgárainak az értelmiségre [nézve] már úgyszólván eléggé kedvező[ek a] koponyaviszonyai”. Majd hitet tett a haladás mellett, amikor azt jóslta, hogy az oktatási rendszer kiterjesztése a görög arcélhez még hasonlatosabbá fogja gyúrni a magyarországi fejeket, amelyek így még jobban meg fognak felelni az ő intellektust díjazó koponyaízlésének (Lenhossék 1875: 125).

A mű befogadástörténete azonban felülírta a záróidillt. Azt a harmonikus képet ugyanis az összes nép értelmet sugárzó fejviszonyairól, amivel Lenhossék a könyvét zárta, nagyon nehéz volt elhinni annak, aki tájékozott volt a kraniológiában vagy akár csak figyelmesen olvasta Lenhossék könyvét. Az *emberi koponyaisme* számai tudniillik elmeséltek egy olyan történetet a magyarországi koponyák esztétikusságáról, amely szemben állt a könyv betűivel. Azt ugyanis meg lehetett mérni, hogy valakinek a koponyája mennyire hasonlít egy görög szoboréra. Mint Lenhossék le is írja, a 18. század óta a Camper-féle arcszög segítségével legalábbis profilból meghatározható volt, hogy az agykoponya mennyire tolult az arckoponya fölé (Camper 1794: 32–51). Ezt a mutatót a 19. századi antropológia az értelmesség fokának megítélésére kezdte használni: az arcszög segítségével bárkik elhelyezhetők voltak azon a szellemi ranglétrán, amelynek tetején egy görög szobor állt, aztán a fehér ember, majd a néger, s végül a majom következett.²¹

Lenhossék idejében a Camper-féle arcszög már régimódinak számított, de többféle modernizált, ám a lényegben nem változtató módosított változata is rendelkezésre állt. Ezek közül a Virchow-féle arcszöveget Lenhossék és tanársegédei ki is számolták vizsgálati anyagaikra, így megállapíthatjuk az adatokból azt, amiről Lenhossék egyetlen szót sem szólt: melyik nemzetiség koponyája utalt Lenhossék elmélete szerint magasabb értelmi szintre. Lenhossék szövege és az adattárban megadott átlagértékek alapján a legnagyobb átlagos arcszöge a magyaroknak volt, a hazai nemzetiségek közül ők jutottak legtávolabb szellemi fejlettségben az orángutántól. A zsidók a harmadik helyre voltak jók. Ha azonban leellenőrizzük Lenhossékék számításait, kiderül, hogy többször rosszul számították ki az átlagot. Kalkulációikat helyesbítve is azt kapjuk, hogy a legékesebben a magyaroknak dudorodott ki a homloka. A zsidók így azonban már nem vághattak fel: csak az ötödik leggörögösebb arcél volt az övék (3. táblázat).

---

21 Például Cuvier (1802: 2–11); lásd még Bindman (2002: 209–221).

3. táblázat. Magyarország nemzetiségei Virchow-féle arcszögük szerint
Lenhossék József tanársegédeinek vizsgálatában (1875)

Nemzetiség	Vizsgálati alanyok száma (fő)	A Lenhossék által megadott átlagos arcszög	Helyesbített átlagos arcszög
Magyar	50	76° 15'	76° 15'
Román	20	75° 44'	75° 44'
Zsidó	15	74° 22'	74° 28'
Tót	9	74° 11'	74° 22'
Német	21	74° 5'	74° 5'
Szerb	16	74°	75° 21'
Horvát	12	74°	74° 47'

Forrás: Lenhossék (1875: 103, 154–167)

Az *emberi koponyaisme* tehát két rétegből állt. A felszínen a sztori a dualista korszak Magyarországnak koponyaidilljéről szólt, amelyben nemzetiségre tekintet nélkül szép fejű emberek szorgosan művelik magukat azért, hogy a nemzet egésze még távolabb kerüljön az orángután szintjétől. E szint alatt helyezkedett el egy másik réteg, amely éppen a magyar koponya felsőbbrendűségét beszélte el és mellesleg – számszaki tévedésből – a zsidó koponya kiválóságát is. E mély jelentés azonban csak a figyelmes olvasók számára volt hozzáférhető, mert ugyan Lenhossék szövege minden szükséges ismeretet és számadatot biztosított a nemzetiségek értelmi hierarchiájának kikövetkeztetéséhez, de a következtetés levonását az olvasóra bízta.²²

Vajon milyen volt *Az emberi koponyaisme* fogadtatása? Kiásta-e magának az olvasóközönség azt a jelentésréteget a szövegből, amelyből kitudódik a titok, feltárul Magyarország népeinek szellemi rangsora? Az *Orvosi Hetilap*ban Scheiber Sámuel Henrik írt recenziót a könyvről. Scheiber egy kanál vízben meg tudta volna fojtani Lenhossékot,²³ mégis elismerte, hogy az arcszögmérés a könyv legjobban sikerült része, és felhívta a figyelmet arra, amire Lenhossék nem: a magyaroknak a legnagyobb az arcszöge (1876a: 572). Ekkor azonban már a budapesti egyetem orvostudományi karának egyik hallgatója (Ujvári 2007: 38), Lenhossék diákja a *Pester Lloyd*ban 1875. december 22-én ismertette a könyvet. A medi-

22 Értelmezésemet a kötetéről vö. Lafferton (2015: 723–724), illetve Mátay (2005: 217–219).

23 Az utálat onnan eredt, hogy amikor 1873-ban Scheiber (1875) antropológiai múzeum létrehozására, voltaképp a magyar fizikai antropológia megalapítására tett javaslatot, akkor a bonctanprofesszor Lenhossék József a terv megvalósulását akadályozni igyekezett. Ez sem volt túl barátságos gesztus, de az még kevésbé, hogy két évvel ezután Lenhossék megjelentette az első magyar antropológiai könyvet, *Az emberi koponyaismet*, amelyben ráadásul halaszthatatlannak nevezte az antropológiai kutatás magyarországi intézményesítését – Scheiber (1876a: 575, 1876b: 1095–1096); Bartucz (1964: 59–61); Dezső és Farkas (1994: 11–12).

kust Max Nordaunak hívták, aki csak a következő évtizedekben lett íróként, majd a cionista mozgalom másodhegedűseként világhírű. Nos, Nordau észre sem vette a felszíni réteget. A koponyaméricskélés technológiájának leírása, illetve néhány híresség fejviszonyainak kipécézése után bemutatta Lenhossék főbb adatait egy táblázatban, majd a Lenhossék által pontatlanul megadott arcszögátlagok alapján megjelölte az ismertetett kötet lényegi mondanivalóját: „az összes magyarországi nemzetiség közül a magyarok mutatják fel a legszebben fejlett, legmagasabb intelligenciát jelző koponyákat” (Nordau 1875: 7). Nordau nem is utalt arra, hogy amit ő leszűrt a könyvből, arra lehetetlen lenne bármilyen idézetet hozni a műből, mert a szerző azt nem állította. Az emberi koponyaisme megjelenés előtti akadémiai felolvasásáról a *Fővárosi Lapok* még Lenhossék szándékaihoz hűen tudósított: „Előre bocsátva, hogy az agytekervények nagyobb kifejlődése értelemre mutat, érdekesen sorolta el, hogy a hazánkbeli nemzetiségek milyen széles és magas homlokúak. Az eredmény az, hogy népünknel a koponyaviszonyok elég kedvezők, de a tudós felolvasó egyszersmind ohajtá, hogy azok — a b. Eötvös által megindított népnevelés terjedésével — még kedvezőbbekké váljanak” (K. 1875: 555). Két nappal Nordau ismertetésének megjelenése után, 1875. december 24-én azonban már épp azt írták, amit Nordau: „Adataiból kitűnik, hogy a hazánkban élő nemzetiségek közt a magyarnak van legszebb koponyája, miből annak nagy értelmiségére lehet következtetni” (*Fővárosi Lapok* 1875: 1332). És úgy látszik, Nordaunak a professzorára, vagyis a bírálónak a szerzőre is sikerült ráerőltetnie az értelmezését a műről, azaz végül maga Lenhossék József is beadta a derekát. 1879-ben az antropológiáról egyetemi rektorként tartott ünnepi beszédében már úgy nevezte meg a magyar nemzetiséget, ahogy négy évvel korábbi könyvében semmi szín alatt nem tette volna: magyar fajról beszélt. És ekkor már ő is a magyar faj szupremáciájának kraniológiai igazolásaként emlékezett vissza *Az emberi koponyaismére*: „a kutatások, melyeket 300 részint csont-, részint élő koponyán tettem, [...] éppen a magyar fajnál a legszebb koponyaviszonyokat mutatják” (Lenhossék 1879: 630).²⁴

Laufenauer Károly vizsgálata

A második hazai kutatás eredményeit 1880-ban közölte az *Orvosi Hetilap*ban Laufenauer Károly, egyetemi magántanár, a lipótmezei tébolyda orvosa. Laufenauer a koponya helyett az agyvelő mérésének szentelte magát. Munkamódszere az volt, hogy vette a Lipótmezőn 1869 és 1879 közötti időszakból fennmaradt boncolási jegyzőkönyveket, és azokból írta ki az agyvelő tömegére vonatkozó adatokat. Laufenauernek tehát kizárólag elmebetegek agyáról volt adata, akiket nemük és „fajzatuk” szerint csoportosított. Összesen 656 agyvelővel foglalkozott, amelyeknek nagy többsége „magyar ajkúaktól” származott, amin Magyarországon született német vezetéknevű nem izraelitákat értett. Az ő értékeit azonban nem közölte, hanem csak a zsidókét, illetve a „tisztán magyarokét”, vagyis a magyar vezetéknevű nem zsidókét, végül az összes felboncoltét (Laufenauer 1880a: 673–679).

---

²⁴ Ehhez képest Lenhossékot egykori demonstrátora, Török Aurél azzal vádolta, hogy nem képviselte elég vehemenssen kraniológiai vonatkozásban a magyar büszkeséget (Török 1893: 662–663; Bartucz 1962: 68).

4. táblázat. A lipótmezei Magyar Királyi Országos Tébolydában felboncolt elmebetegek agyvelejének tömege (1869–1879)

Fajzat/faj/nemzetiség	Nő		Férfi	
	A megvizsgál- tak száma (fő)	Az agyvelő átlagos tömege (g)	A megvizsgál- tak száma (fő)	Az agyvelő átlagos tömege (g)
Tisztán magyar (magyar vezetéknevű nem izraelita)	41	1247	82	1375
Zsidó (izraelita)	37	1170	50	1323
Összesen ²⁵	242	1215	414	1339

Forrás: Laufenauer Károly (1880a: 675–679), (1880b: 697, 701–702)

Laufenauer azt kapta, hogy mind a zsidó nők, mind a zsidó férfiak agyvelejének súlya elmarad az átlagos elmebeteg agyának tömegétől, a magyarokétól pedig még jobban elmarad (4. táblázat). Azzal is megpróbálkozott, hogy adataiból kihámozza a magyarok és zsidók agyvelősúly szerinti helyezését az egész Osztrák–Magyar Monarchia néptengerében. Úgy járt el, hogy vette Augustin Weisbach (1866a, 1866b) adatait a monarchia népeinek agytömegéről, majd a magyarok és zsidók ott szereplő adatait átírta a sajátjaira, amiket megbízhatóbbaknak tartott. Így azt kapta, hogy agyvelősúlyban ugyan a cseheké a pálma, de a magyarok ezüstérme is szépen csillog, a zsidók pedig a legutolsó helyen kullognak.

Mit szűrt le mindebből Laufenauer a magyarok és zsidók értelmi képességeiről? Az égvilágon semmit. Légből kapott elképzelésnek tartotta, hogy a koponyaméretből ki lehet olvasni, ki milyen értelmi színvonalon áll, és azt gondolta, hogy ugyanígy nem következik semmi az agyvelő tömegéből sem az értelmi képességekre nézve: „A szellemi tehetségek megítélésére sem a közép agysúly, sem a koponya térfogata nem adnak biztos támpontokat” (Laufenauer 1880a: 677). (Habár azt fenntartotta Laufenauer [1880a: 674], hogy a koponyaméretnek kombinálása az agyvelősúlyadatokkal megadja a megoldást, de nem volt semmilyen javaslata arra, hogyan kellene a kétféle kutatási irányt keresztezni.) A „méret a lényeg”-elvet azonban nem azért vetette el, mert meggyőződéses egalitárius volt. Épp ellenkezőleg, úgy vélte, pontos ismeretei vannak a fajok szellemi egyenlőtlenségéről, és abból tudta, hogy az agycentizés nem képes tájékoztatni az értelmességi rangsorról, hogy az agyak nagyság szerinti sorrendje nem felelt meg annak, amit a szellemi nívójukról gondolt: „a legnagyobb közép agysúlyt a rusznyákok és oroszok mutatják, s a törökök, románok, sőt még a laplandi agyak is felülmúlják súlyra nézve a francziát, mi a tényleges műveltségi állapottal sehogysen egyeztethető össze. Látható tehát ebből, hogy a közép agysúlyoknak a szellemi tehetségek megítélésére semmi értékük sincs” (Laufenauer 1880a: 676–677). És a koponyatani meg-

25 Az előbbi két kategória, továbbá a „magyar ajkúak” (értsd: német vezetéknevű Magyarországon született nem izraeliták), románok, szerbek, tótok összegzett eredménye.

közelítésű intelligenciavizsgálatokat is a kis fejű okosokra hivatkozva kiáltotta ki érvénytelennek: „sok nagy, magas és minden tekintetben craniologiaiilag díszes koponyában bizony feneketlen buta szellem lakozik, s sok picziny koponyában mennyi tehetség, csattanó élcz, tudomány” (Laufenauer 1880a: 674).

Konrád Jenő felmérése

A következő magyarországi vizsgálatot a zsidók fejének méretéről Konrád Jenő, a lipótmezei tébolyda igazgatója végezte még a nagyszzebeni elmegyógyintézet vezetőjeként. A teljes egészében ugyan csak 1905-ben közzétett, de feltehetőleg már 1892-re lezárult²⁶ vizsgálat 772 épelméjű felnőtt férfi koponyájának méreteit vette fel. Az antropológusok által fenntartásokkal fogadott (Lenhossék 1915: 198; Malán 1943: 603) vizsgálat valójában egy pszichiátriai kérdés megoldására irányult: Konrádot az foglalkoztatta, vajon a koponya abnormális méretei és az elmebetegség kialakulása között létezik-e okozati összefüggés. Hogy erre a kérdésre felelni lehessen, ki kellett deríteni, több-e az elmebajosok között a szokványostól eltérő fejméretű. Ennek kimutatásához azonban először meg kellett határozni, mekkora a normál koponya. Ezért vette fel Konrád 772 elmegyógyászati szempontból egészséges férfi fejének méreteit. Pszichiáterünk azonban nem hitt abban, hogy létezne valamilyen az egész emberi nemre érvényes szabály arra, milyen méretekkel rendelkező koponya számít már rendellenesnek. Úgy gondolta, hogy minden egyes emberi rassz esetében más a szabvány, és a Magyarországon élő nemzetiségeket rasszként fogta fel. Ezért az épelméjűek fejének méreteit faji bontásban közölte, vagyis faji koponyaméreti sztemderdek felállításán fáradozott. (A „fajilag gyanús” vizsgálati alanyokat, tehát az esetleg kevert rasszú egyének adatait Konrád [1899a: 565] a statisztikáiban mellőzte.²⁷)

Konrád (1905: 94) többek közt a fej kerületét is mérte, amit azért gondolt különösen fontos mutatónak, mert közvetve árulkodik az agytérfogatról. Koponyájuk kerülete alapján Konrád (1899b: 583, 1905: 64) verbálisan rangsorba is állította a hazai népeket: a magyaroknak, szászoknak, székelyeknek, zsidóknak jellemzően nagy kerületű a fejük, a ruszinoknak kifejezetten kicsiny. Pontos átlagokat azonban nem közölt, de azokat kiszámíthatjuk a táblázataiból. Ezt elvégezve az látszik, hogy Konrád jól érzékelte a sorrendiséget, és így az adatok épp azt mutatják, mint ami Lenhossék fejhányadméréséből kirajzolódott, csakhogy erdélyiesítve. A kutatásban a nagyszzebeni Konrád ugyan nem csak erdélyieket mért, de az a fejnagysági rangsor, amely a mérésből kialakult, egy erdélyi ember számára bírhatott az orvosin túlmutató jelentéssel. A létra felső fokain ugyanis, mit tesz isten, a politikai géniusszal rendelkezőnek tekintett népek, a három erdélyi rendi nemzet modern örökösei, sorrendben a szászok, székelyek és magyarok álltak, valamint közéjük ékelődtek a harmadik helyet megszerezve a zsidók (5. táblázat).

26 Vö. Konrád (1905: 55–61) és Konrád (1892: 549–551) adatait.

27 Hasonlóan járt el a magyar és román koponyák összehasonlítása során Davida (1911: 134–135).

5. táblázat. Magyarország fajai az épelméjű férfiak fejmagysága szerint
Konrád Jenő vizsgálatában (1892)

Faj	Átlagos koponyakerület (mm)
Szász	551
Székely	550
Zsidó	550
Magyar	547
Tót	546
Román	545
Rutén	537

Forrás: Konrád (1905: 27–80)

Ez az eredmény politikailag meglehetősen kapóra jöhetett volna Konrád doktornak, aki azonban nem aknáta ki azt semmilyen orvostudományon kívüli célra. Egy szóval sem utalt ugyanis arra, hogy a nemzetiségek fejmagyság szerinti sorrendje egybeesik értelmességük sorrendjével, vagyis hogy a méret a lényeg. Az igazság az, hogy nem is fért volna össze Konrád kutatásának hipotézisével a „nagy fej, nagy ész”-elv, mert az ő feltevése az volt, hogy nemcsak a túl kicsi koponya vezethet kóros elmeműködéshez, hanem minden eltérés a normálistól, tehát a túl nagy fej is: „az absolute túlkicsiny vagy túlnagy koponyaújr pathologikus jelentőségéhez szó nem fér” (1899b: 583, 1905: 94).

Az agycentizés visszaszorulása

Az első világháború utáni Magyarországon legalábbis az élőkön végzett kraniometriai kutatás lendülete csökkent. Példának okán Bartucz Lajos 1938-ra megírta a magyar nép antropológiájának szintézisét, és a vastos kötetben mindössze két oldalt szentelt a fej nagyságának (Bartucz 1938: 308–310). Ebben az időszakban a magyar fajkutatás – hasonlóan a némethez (Proctor 1988: 138–166) vagy az osztrákhöz (Berner 2010: 16–24) – az alaktani vizsgálódástól egyre inkább a genetika, a szerológia és a fajegészségügy irányába fordult (Turda 2007b, 2010), a kifejezetten a zsidókkal foglalkozó fajtudósok szövegeit pedig a vérkeveredés veszélye miatt érzett aggodalom, a fajgyalázási fantáziák uralták el.²⁸

Ebben a megközelítésben legfeljebb a zsidó koponya formájának volt jelentősége, mert az, úgy vélték a kutatók, árulkodik a zsidóságnak a magyarokéval összeegyeztethetetlen faji

28 Például Méheli (1926); Gáspár (1931: 94–99); Bosnyák (1940: 9–47, 1944: 35–55). Lásd még Kund (2012: 263–273). Egy másik megközelítéshez lásd Somogyi (1940: 88–106). A magyar fajtudósok zsidókról folytatott spekulációinak németországi forrásvidékéhez lásd Hutton (2005: 64–79); Steinweis (2006: 25–41, 46–58).

összetételéről.²⁹ Sőt erről egy empirikus vizsgálat is készült, amint az egy fajvédő képviselő, Lendvai István 1924. június 4-én tartott nemzetgyűlési beszédéből kiderül: „Nem méltóztatnak arra gondolni, mi oka lehetett ennek a fajnak [ti. a zsidóknak], hogy amikor az én igen t. Keltz Sándor barátom, aki a zsidóknak éppen [sic!] antropológiai szempontból egyik legnagyobb [sic!] ismerője, azt az óhaját fejezte ki, hogy Corvin-Klein Ottót és kivégzett társait szeretné tanulmányozni, szeretné tanulmányozni a koponyaalkatukat, egész testalkatukat, ennek a fajnak azt az egész negroid megátkozottságát, amelyet ő már régen tudományosan hirdetett, a legkeservesebb munkájába került, szemben a zsidóság szolidaritásával, hogy magának e gonosztevők koponyáját megszerezhesse?” (Az 1922. évi június hó 16-ára hirdetett nemzetgyűlés naplója [1924: 318].) Nos, nem találtam olyan közleményt, amelyben a Nagykanizsa környéki földbirtokos, Keltz Sándor – aki műkedvelő antropológusnak vallotta magát és talán a legeredetibb és legkérelmezhetlenebb magyar antiszemita gondolkodó volt³⁰ – szisztematikusan beszámolt volna a Lenin-fiúkon végzett kutatása eredményeiről. De *Konzervatív világrend* című főművében, amelyben a zsidókérdés megoldásaként a zsidók teljes kiirtását javasolta, olvashatók utalások arra, hogy tényleg megvizsgálta hat, a vörösteror idején elkövetett bűnei miatt kivégzett személy koponyáját, továbbá adatai voltak a még kivégzés előtt álló Korvin Ottó fejének külleméről is. Keltzet a megfigyelései megerősítették abban, hogy igaz lehet a teóriája, miszerint a szemiták nem különböző emberi rasszok, hanem eltérő fajok (speciések) keveredéséből, még hozzá a Homo sapiens és az előember kereszteződéséből keletkezettek, és így a zsidók nem véletlen mutatnak a hottentottákhoz, busmanokhoz, ausztraloïdokhoz hasonló jegyeket. Azaz a zsidó nem is teljesen ember. A zsidó előemberjelleg vegytiszta esetének Korvin Ottót tartotta (Keltz 1923: 123–148, 284, 1926: 411–431).³¹

Frigyes Lajos megjegyzései

Mindazonáltal a Horthy-kori Magyarországon is megtaláltam a zsidó fej méricskélésének és a méretéről folytatott spekulációnak néhány nyomát. A hagyomány azonban így is megszakadt abban az értelemben, hogy az első világháború után a zsidók fejének méretéről nyilatkozó hazai szerzőknél nem leltem semmi jelét annak, hogy ismerték volna a 19. századi magyar kutatási előzményeket, használták volna Lenhossék, Laufenauer vagy Konrád eredményeit.

Dr. Frigyes Lajos, aki a budapesti *Zsidó Szemle*, illetve a temesvári *Új Kor* szerkesztője, továbbá az erdélyi Zsidó Nemzeti Szövetség bánáti körzetének a titkára (Új Kelet 1920, 1921a, 1921b; Dunántúl 1920) és minden bizonnyal orvosdoktor volt, 1920-ban egész kötetre rúgó

29 Például Méhely (1926: 35–49).

30 Keltz Sándor életéhez és munkásságához összefoglalóan lásd Paksy (2014: 54–57); lásd még Keltz (1925).

31 A kivégzett Lenin-fiúk koponyáját a Budapesti Királyi Országos Gyűjtőfőház Bűnügyi Embertani és Lélektani Laboratóriumának főorvosa, Tél Ferenc (1921) is felmérte. Ő azonban a vörösteror végrehajtoit nem úgy fogta fel, mint zsidókat, akiknek a fején a nem zsidókétól eltérő jegyeket kell keresni. A zsidó szó nem is szerepel az *Orvosi Hetilap*ban közreadott cikkében. Tél a Lenin-fiúk fejait terrorista koponyákként értette meg, amelyek lombroziánus keretbe helyezve elemezhetőek, vagyis a született bűnöző atavisztikus jegyeit kell fürkészni rajtuk. Tél kutatását bemutatja még és értelmezi Somogyi (1922: 165–170).

cionista szempontú zsidó fajrajzot publikált.³² *A zsidók természetrajza* című könyvben azt fejtette ki, hogy a zsidóság ugyan remek faji adottságokkal van megáldva, ám az asszimiláció következtében elfajzott, ami azonban gyógyítható, mégpedig a zsidó nemzeti tudatra ébredéssel, illetve a zsidó államalapítással.

Frigyes semmiről nem végzett önálló kutatást, hanem olvasmányait foglalta össze. Ezek alapján azt is közölte, hogy a zsidó agyvelő kevesebbet nyom az átlag európaiénál. Ám ő ezt a zsidók kisebb termetével magyarázta, és különben is elvetette azt az elképzelést, hogy az agy nagysága bármit elmondana a tulajdonosa értelmi szintjéről. A zsidók elhelyezése az értelmi rangsorban azonban önmagában nem volt ellenére. Azokat a számokat ugyanis, amelyek azt mutatták, hogy a zsidók jellemzően kerek fejűek, azzal a megjegyzéssel vezette be, hogy ez a fejforma jár együtt általában a nagyobb agyi teljesítménnyel (Frigyes 1920: 14–16).

Apor László antiszemita antropológiája

Apor László, a Budapesti Királyi Magyar Pázmány Péter Tudományegyetem Általános Állattani és Összehasonlító Bonctani Intézetének tanársegédje az 1937/1938-as és az 1938/1939-es tanévben 217 zsidó (ezen a zsidó vallásúakat, illetve a legalább egy zsidó vallású szülővel bírókat értette), továbbá sokkal több nem zsidó budapesti első- és harmadéves férfi egyetemista testméreteit vette fel. A Pázmány Péter Tudományegyetem nem zsidó hallgatóinak adatait egy akadémiai előadásán ismertette (Apor 1941). A zsidókéit azonban a tanszékének nyugalmazott professzora, Méhelÿ Lajos által szerkesztett *A Cél* című fajtudományi szemlében publikálta (Apor 1940). A zsidóságot itt Apor olyan fajkeverékként írta le, amelynek faji összetétele rendkívüli távolságban áll a magyarságot felépítő faji komponensektől. Ez a kor fajtudományi szlengjében megfogalmazott állítás azt jelentette, hogy zsidóknak és magyaroknak nem lenne szabad egymással gyerekeket csinálniuk. (Ez az álláspont a következő évben, az úgynevezett harmadik zsidótörvényben emelkedett hivatalos rangra.) Apor némelyik zsidó egyetemistáról fotót is közölt, és az olvasó figyelmét az egyik arcon például „a néger faji jelleg túlsúlyára” (1940: 10) hívta fel.

Mivel a zsidók és a nem zsidók adatait a szerző más helyen közölte, a két csoport testméreteinek egymáshoz viszonyítása elmaradt. Apor munkái így nemcsak nem mesélik el az egyetemisták koponyaméretének faji különbségét, de olvasóinak sem volt módjuk arra, hogy a maguk szakállára alakítsanak ki erről elképzelést a számadatok alapján. Apor különböző fórumokon közölt táblázataiból azonban kiszámolhatjuk, hogy a zsidótörvények korának egyetemi világában a zsidók kitűntek-e nagyobb főjükkel (6. táblázat). Az Apor által kiszámított mutatók közül a koponya nagyságát a fejkerület írja le legjobban. Ebben a zsidó hallgatók 4 mm-rel lemaradtak a nem zsidóktól. A fejkerület mérésének azonban megvan az a hibája, hogy nem veszi figyelembe, mekkora termetű a vizsgálati alany, mihez képest akkora a koponyája, amekkora. Ezt azonban orvosolhatjuk, mivel Apor a hallgatók magasságát is közölte faji bontásban. Így azt kapjuk, hogy mind a zsidók, mind a többiek fejkerülete a

---

32 A könyv magyar nyelvű publikálásakor előkészületben volt az angol és a német nyelvű kiadás is, de nem lettem nyomát annak, hogy ezek tényleg megjelentek volna.

magasságuknak majdnem egyharmada volt, azonban hajszálnyival mégis a zsidóknak volt nagyobb a fejkörfogatuk a megtermettségekhez viszonyítva.

6. táblázat. A fejkerület alakulása a Budapesti Királyi Magyar Pázmány Péter Tudományegyetem első- és harmadéves hallgatói körében az 1937/38-as és 1938/1939-es tanévben

Zsidók			Nem zsidók		
Hallgatók száma (fő)	Átlagos fejkerület (mm)	A fejkerület és a testmagasság aránya	Hallgatók száma (fő)	Átlagos fejkerület (mm)	A fejkerület és a testmagasság aránya
214	560	0,329	1565	564	0,328

Megjegyzés: a számítás nem lehetett tekintettel a zsidó és nem zsidó hallgatók esetleg eltérő korösszetételére.

Forrás: Apor (1940: 8, 1941: 952, 954, 967, 969)

A kutatást végző antropológus azonban mindezt nem értelmezte, talán nem is tudott minderről. Ennek ellenére biztosak lehetünk abban, hogyha tudtában lett volna a koponyaméretbeli faji eltérésnek, akkor sem kísérlete volna meg kiolvasni belőle a zsidók és nem zsidók intelligenciaszintje közti differenciát. Apor ugyanis a külföldi szakirodalomra támaszkodva azt az adatot közölte, hogy a zsidóknak általában a nem zsidóknál valamivel kisebb a fejkerülete. Ebből az adatból azonban nem a zsidók szellemi másodrendűségére következtetett, hanem épp szembeállította az értesülését azzal, hogy köztudottan sok köztük az okos – vagyis „a méret a lényeg”-elv megkérdőjelezésére használta: „Érdekes, hogy mégis milyen sok nagy »kapacitás« kerül ki közülük” (Apor 1940: 11).

Apor László 1944 júniusában a Zsidókérdést Kutató Magyar Intézet hecclapjában, a *Harcban* még egyszer összefoglalta, mit szűrt le a kutatásából, most már „Miért idegen és alacsonyrendű nép a zsidó?” címmel (Apor 1944a). Azt tudjuk, hogy Apor 1944-ben afféle magyar Mengelévé avanszált: antropológiai felmérést végzett mintegy 300 internálótáborba zárt zsidón,³³ de hogy milyen következtetésre jutott a koponyájuk nagyságáról vagy más testmétrükről, azt már nem volt ideje nyilvánosságra hozni. Tudomásom szerint ebből a vizsgálatból csak néhány, a zsidó csúnyaságot illusztrálni hivatott fotót közölt a *Harcban* 1944 augusztusában „Hová lett a zsidóhulla a boncolóteremből?” cím alatt, vagyis talán már megölt zsidók névaláírással ellátott képei felett utálkozott (Apor 1944b). Aztán a világháború után állítólag tangóharmonikázást tanított Caracasban (Népszava 1959).

Összegzés

A tanulmány elején két ellenkező álláspontot ismertünk meg arról, mi volt a régi magyar fizikai antropológia politikai mondanivalója. Az egyik szerint az antropológusok úgy művelték tudományukat, hogy azzal az emberek közötti értékülönbségekről alkotott képzeteket legitimálták. A másik szerint éppenséggel vonakodtak az embercsoportokat értékük szerinti

33 A zsidók holokauszt alatti antropológiai kutatásához a náci Németországban lásd Steinweis (2006: 58–63).

hierarchiába rendezve ábrázolni, mert a tudományon túli céljuk annak demonstrálása volt, hogy a magyar haza minden fiát megbecsüli.

A zsidó agy és fő nagyságára vonatkozó magyarországi kutatások története nem illik maradéktalanul egyik elbeszélésbe sem. A magyar kraniológusok megmérték a zsidók fejét. A kutatások – akárcsak külföldön – a legkétesebb módszerekkel kiválasztott mintákon a legkülönbözőbb eredményeket hozták, ám azt technikailag kétségtelenül lehetővé tették, hogy a zsidó fő nagyságáról más népek koponyaméretével összevetve olyan állítások legyenek megfogalmazhatók, amelyek nem merő képzelgésen alapulnak. Az így szerzett ismeretekből azonban az antropológusok sohasem következtek a zsidóság értelmi szintjére, a nagyság szerinti sorrendet nem értelmezték a szellemi képességek rangsoraként. Ennek az oka azonban nem az volt, hogy tagadták a fajok szellemi rátermettsége közti egyenlőtlenséget. Egyetlen antropológust találtunk, Lenhossék Józsefet, aki egy félszeg, méréseinek ellentmondó és végül kudarcba fulladt kísérletet tett arra, hogy Magyarországot az egyaránt jeles koponyájú népek idilli együttélésének helyszínéként mutassa be. Ellenben az öt kutatóból négy (Laufenauer, Frigyes, Apor és maga Lenhossék) egyértelmű jelét adta annak, hogy az egyes embercsoportokat elhelyezhetőnek tartja egy intelligencia szerinti ranglétrán, és az ötödik (Konrád Jenő) sem mondott ennek ellen.

Ha a zsidó agyat centiző magyar antropológusok tudni vélték az emberfajták közötti értelmi rangsorról, miért nem vállalkoztak munkáikban létezésének antropológiai bebizonyítására? Nem egalitárius politikai nézeteik, hanem tudományukkal szembeni elégedetlenségük tartotta vissza őket a fajok rangsorolásától: az antropológus szerszámosládájával voltak elégedetlenek. Azt a szerszámot tartották kacsatnak, amit az antropológia a butáktól az okosokig terjedő szellemi hierarchia felállításához kínált. Nem tartották meggyőzőnek azt az állítást, amiben különben a mai kutatási eredmények szerint volt valami³⁴, nem hitték el, hogy a méret a lényeg, vagyis a koponya bősége az ész élességének a jele.³⁵

Miért voltak bizalmatlanok „a méret a lényeg”-elvel szemben? Lenhossék, Laufenauer és Apor egyaránt azt írta, hogy azért, mert a mérce nem azt mutatta, amit a józan paraszti eszük szerint kellett volna neki. Okosnak tudott embercsoportoknál mértek kicsiny, és kevés szellemi tehetséggel bírónak tartottaknál nagy fejeket. A „nagy fő, nagy ész”-teóriát hiteltelenítő érvelés másoknál is ezt a sémát követte: a koponyák nagyság szerinti sorrendjét az értelmi hi-

---

34 A 20. és 21. században az agy kiterjedése és az IQ-szintje között minden kutatás kapcsolatot talált, habár nem túl szorosat. Az agycentizés fénykora után, már az IQ-korszakban készült felmérések szerint a nagyobb koponyaméret ugyan csak igen szerény mértékben, de valószínűsíti a magasabb IQ-t. Legújabbban pedig a modern orvosi képalkotó eljárások, a CT és az MRI segítségével, úgy látszik, erősebb összefüggés mutatható ki az agyméret és az IQ között. Természetesen mindez nem jelenti, hogy oksági kapcsolat van köztük. Lásd Vernon et al. (2004: 245–249); Pietschnig et al. (2015: 411–432); Bakhiet (2017: 276–280); Gignac és Bates (2017: 18–29). Az IQ-korszak előtt a tanulmányi sikeresség és a fejméret közötti összefüggés vizsgálatával igyekeztek empirikusan ellenőrizni „a méret a lényeg” elve érvényességét. Lásd Galton (1888: 14–15); Pearson (1906: 105–146). Magyarországon lásd Török (1913); Focher és Szondi (1919: 203–209).

35 Ez nem jelenti azt, hogy ne lettek volna olyan magyar antropológusok, akik kitartóan hittek a „nagy fej, nagy ész” logikájában. Például Bartucz Lajos még 1938-ban is azt írta: „Legjobban visszatükrözi a fej nagyságát az űrtartalom (capacitas) mérete. Fontosságát még külön növeli az, hogy nagytömegű vizsgálatok esetében s átlagszámokra vonatkoztatva, a szellemi képességekkel való bizonyos fokú kapcsolata sem tagadható. [...] A honfoglaló magyarok, valamint az avarok nagy koponyakapacitása ősi ázsiai örökség, s érthetővé teszi mindkét népnek nagy államalkotó s több téren megnyilvánuló magas kulturális képességeit” (1938: 309–310).

erarchia közismertnek felfogott tényeivel ütköztették.³⁶ Például 1861-ben Franciaországban Gratiolet-nak a Brocával folytatott vitájában (Gould 1992: 145–151) volt egy nyomós érve arra, hogy a nagyobb agy nem jár értelmi fölényrel: talált egy adatot, amely szerint a franciáknak átlagosan könnyebb az agyuk, mint a németeknek, mégsem aggódott szeretett hazája szellemi hanyatlása miatt (1861: 426, 432).³⁷ Ezzel arra hívta fel elégánsan a figyelmet, hogy honfitársainak hiába van kisebb agyuk, attól még német vetélytársaik feltűnően tompább elméjükkel náluk. Egy torinói amatőr természetbúvárnak, Kossuth Lajosnak pedig az szűrt szemet, miféle szedett-vedett népségek adtak a világnak irdatlan koponyákat: „Neki álltak a tudósok a koponya ürfogatát az értelmiség egyik fő fokjelzőjévé generalizálni. Ám hiszen jó; hanem a Morton-féle híres koponyagyűjteményben 663 különböző népfaj-koponya van; s melyik a legnagyobb ürfogatu? – egy eszkimó és egy kalmuk koponya! öblösebb, mint minden európai!” (1883: 2–4).³⁸ Úgy tűnik tehát, a faji fejcentizés hanyatlása, és azon belül a zsidó koponya nagyságára irányuló figyelem lanygulása, nem azért következett be, mert a kutatók elkezdték ostobaságnak tartani azt a vélekedést, hogy a fajok észbeli rátermettsége különböző, hanem mert olyan eszközre vágytak, ami azt a hierarchiát igazolta vissza, amiről jó előre tudni vélték. Ilyen eszköznek az intelligenciatesztek ígérkeztek.

Hivatkozott irodalom

- Apor László (1940): Budapesti zsidó egyetemi hallgatók az antropológia tükrében. *A Cél* 30(8): 6–16.
- Apor László (1941): A budapesti egyetemi hallgatók 1937–1939. tanévekben végzett anthropológiai vizsgálatának eredményei. *Matematikai és Természettudományi Értesítő* (60): 933–969.
- Apor László (1944a): Miért idegen és alacsonyrendű nép a zsidó? *Harc* 1(5): 6.
- Apor László (1944b): Hová lett a zsidóhulla a boncolóteremből? Zsidó típusok az internálótáborokban. *Harc* 1(14): 6.
- Az 1922. évi június hó 16-ára hirdetett nemzetgyűlés naplója (1924): *Az 1922. évi június hó 16-ára hirdetett nemzetgyűlés naplója. Huszonnegyedik kötet.* Budapest: Athenaeum.
- A zsidók a történelmi jelszavakban (1906): A zsidók a történelmi jelszavakban. *Magyar-Zsidó Szemle* 23(3): 248–252.
- Bakhiet, Salaheldin Farah Attallah, Yossry Ahmed Sayed Essa, Amira Mahmood Mohsen Dwieb, Abdelkader Mohamed Abdelkader Elsayed, Afra Sulman Mohammed Sulman, Helen Cheng és Richard Lynn (2017): Correlations between Intelligence, Head Circumference and Height: Evidence from Two Samples in Saudi Arabia. *Journal of Biosocial Science* 49(2): 276–280. DOI: <https://doi.org/10.1017/s0021932016000249>
- Bartucz Lajos (1938): *A magyar ember. A magyarság antropológiája.* (Magyar föld, magyar faj, 4.) Budapest: Királyi Magyar Egyetemi Nyomda.
- Bartucz Lajos (1956): A magyar antropológia múltja és szakosztályunk jövő feladatai. *Anthropológiai Közlemények* 4(2): 3–13.
- Bartucz Lajos (1962): Dr. Török Aurél élete és működése. Emlékezés halálának 50-ik évfordulójára. *Anthropológiai Közlemények* 6(3–4): 67–75.
- Bartucz Lajos (1964): Világnézeti viták és egyéb tényezők a budapesti embertani tanszék felállításának hátterében

36 Úgy tűnik, a „nagy fej, nagy ész”-elv hívei is ezt tették, csak ők igazolva látták az előzetesen elképzelt faji hierarchiakat a koponyamérésekben. Lenhossék József recenziója, Scheiber Sámuel Henrik például a fehér ember átlagosan nagyobb koponyatérfogatóban látta „a méret a lényeg”-teória alátámasztását: „Hogy mily igaz ezen tétel [ti. hogy »a térfogatnak igen is van befolyása a szellemi tehetségekre«] általában és nagyban, mutatja a Vogt által összeállított térfogat tábla [...], melyből kitéjük, hogy valamennyi kaukázusi fajú nemzetek között egyiknél sincs a koponya térfogata 1400 köbcéntiméternél lejjebb (a cigányok tudvalevőleg a hindu fajhoz tartoznak [...]), holott a nem kaukázusi fajnak (kivéve az eskimókat és még némely más nemzetet) egyike sem múlja felül ezen térfogatot. Ha pedig a tapasztalás által igazolt ezen szabály általánosságában egyes kivételekkel jár is, ez csak azt mutatja, hogy itt is, mint egyéb természeti tüneményeknél, nincs szabály kivétel nélkül” (Scheiber 1876c: 558).

37 Az érv fogadtatásához lásd Gould (1999: 105–108).

38 Ugyanígy érvel még Sugár K. (1902: 8); Ónodi (1911); Szilády (1915: 51–52).

- 85 év előtt. *Anthropologiai Közlemények* 8(3–4): 51–68.
- Belting, Hans (2018): *Faces. Az arc története*. Budapest: Atlantisz.
- Berner, Margit (2010): Race and Physical Anthropology in Interwar Austria. *Focaal. Journal of Global and Historical Anthropology* (58): 16–31. DOI: <https://doi.org/10.3167/fcd.2010.580102>
- Bindman, David (2002): *Ape to Apollo. Aesthetics and the Idea of Race in the 18th Century*. London: Reaktion Books.
- Blau Lajos (1911): A kazárok és a zsidók. *Magyar-Zsidó Szemle* 28(1): 22–26.
- Bolgár Dániel (2018): Pengébb zsidók, deltásabb keresztények. Diskurzus a zsidó testről és észről a 19. századtól a holokausztig. In *Egy polgár emlékkönyvébe. Tanulmányok a 66 éves Gerő András tiszteletére*. Bolgár Dániel, Fenyves Katalin és Vér Eszter Virág (szerk.). Budapest: KIR Bt., 13–79.
- Bosnyák Zoltán (1940): *Zsidókérdés. Első kötet. A zsidókérdés – világgkérdés*. Budapest: Stádium.
- Bosnyák Zoltán (1944): *Harc a zsidó veszély ellen! Az antijudaizmus kézikönyve*. Budapest: Új Európa.
- Camper, Petrus (1794): *The Works of the Late Professor Camper, on the Connexion between the Science of Anatomy and the Arts of Drawing, Painting, Statuary, etc. etc.* London: C. Dilly.
- Combe, George (1839): Phrenological Remarks on the Relation between the the Natural Talents and Dispositions of Nations, and the Developments of their Brains. In Morton, Samuel George: *Crania Americana; or, a Comparative View of the Skulls of Various Aboriginal Nations of North and South America*. Philadelphia – London: J. Dobson, Simpkin, Marshall & Co., 269–291.
- Cuvier, Georges (1802): *Lectures on Comparative Anatomy. Volume II. On the Organs of Sensation*. London: T. N. Longman and O. Rees.
- David Jenő (1911): Kranometriai vizsgálatok magyarországi lakosok koponyáin. (Első közlemény.) Értesítő az Erdélyi Múzeum-Egyesület Orvostudományi Szakosztályából 36(2) 134–222.
- Dezső Gyula és Farkas L. Gyula (1994): *A magyar antropológia története a kezdetektől napjainkig*. Szeged: k. n.
- Dunántúl (1920): Zsidólap Temesváron. *Dunántúl* 10(249): 3.
- Efron, John M. (2013): Jewish Genetic Origins in the Context of Past Historical and Anthropological Inquiries. *Human Biology* 85(6): 901–918. DOI: <https://doi.org/10.13110/humanbiology.85.6.0901>
- Engländer, Martin (1902): *Die auffallend häufigen Krankheitserscheinungen der jüdischen Rasse*. Wien: J. L. Pollak.
- Fabian, Ann (2010): *The Skull Collectors. Race, Science, and America's Unburied Dead*. Chicago, London: The University of Chicago Press. DOI: <https://doi.org/10.7208/chicago/9780226233499.001.0001>
- Fee, Elizabeth (1979): Nineteenth-century Craniology: The Study of the Female Skull. *Bulletin of the History of Medicine* 53(3): 415–433.
- Fishberg, Maurice (1903): Craniometry. In *The Jewish Encyclopedia. Volume IV. Chazars – Dreyfus Case*. Isidore Singer et al. (szerk.). New York – London: Funk and Wagnalls, 333–336.
- Fishberg, Maurice (1911): *The Jews. A Study of Race and Environment*. London – New York: Walter Scott Publishing – Charles Scribner's Sons.
- Focher László és Szondi Lipót (1919): A szellemi képességek korrelációi gyermekeken és kisműveltségű felnőtt egyéneken. *A Gyermek* 13(2): 199–209.
- Fővárosi Lapok (1875): Lenhossék József „Az emberi koponyaisme” című munkája... *Fővárosi Lapok* (294): 1332. Interneten: https://adtplus.arcanum.hu/hu/view/FovarosiLapok_1875_12/.
- Frank Tibor (1985): Antropológia és politika. Kraniológia és fajelmélet az Osztrák–Magyar Monarchiában. In *A felvilágosodás jegyében. Tanulmányok H. Balázs Éva 70. születésnapjára*. Klaniczay Gábor, Poór János és Ring Éva (szerk.). Budapest: ELTE, 289–304.
- Frigyes Lajos (1920): *A zsidók természetrajza. Embertani, kórtani, pszichológiai és etikai vázlat*. Budapest: Zsidó Szemle.
- Galton, Francis (1888): Head Growth in Students at the University of Cambridge. *Nature*, 38(966): 14–15. DOI: <https://doi.org/10.1038/038014a0>
- Gáspár János (1931): *Fajismeret. A modern antropológia és öröklésbiológia problémái*. Budapest: Novák Rudolf és Társa.
- Gignac, Gilles E. és Timothy C. Bates (2017): Brain Volume and Intelligence: The Moderating Role of Intelligence Measurement Quality. *Intelligence* (64): 18–29. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.intell.2017.06.004>
- Gorka Sándor (1917): A zsidók embertani vizsgálata. *Pótfüzetek a Természettudományi Közlönyhöz* 49(1–2): 84–86.
- Gossett, Thomas F. (1997): *Race. The History of an Idea in America*. New York – Oxford: Oxford University Press.
- Gould, Stephen Jay (1992): Wide Heads and Narrow Minds. In uő *The Panda's Thumb. More Reflections in Natural History*. New York – London: W. W. Norton & Company, 145–151.
- Gould, Stephen Jay (1999 [1981]): *Az elméricskél ember*. Budapest: Typotex.
- Gratiolet, Louis Pierre (1861): Sur la volume et la forme de cerveau. *Bulletins de la Société d'anthropologie de Paris* (2): 421–441.

- Grittner Gyula (1885): *Craniologiai vizsgálatok magyarországi lakosok koponyáiról*. Budapest: k. n.
- Haller, John S. (1971): *Outcasts from Evolution. Scientific Attitudes of Racial Inferiority, 1859–1900*. Urbana – Chicago – London: University of Illinois Press.
- Hecht, Jennifer Michael (2003): *The End of the Soul. Scientific Modernity, Atheism, and Anthropology in France*. New York: Columbia University Press. DOI: <https://doi.org/10.7312/hech12846>
- Hutton, Christopher M. (2005): *Race and the Third Reich. Linguistics, Racial Anthropology and Genetics in the Dialectic of Volk*. Cambridge: Polity. DOI: <https://doi.org/10.4324/9780203021019>
- Jacobs, Joseph (1891): On the Racial Characteristics of the Modern Jews. In uő *Studies in Jewish Statistics. Social, Vital and Anthropometric*. London: D. Nutt, I–XL.
- Jacobs, Joseph (1899): Are Jews Jews? *Appleton's Popular Science Monthly* 55(8): 502–511.
- Jacobs, Joseph és Isidore Spielman (1891): On the Comparative Anthropometry of English Jews. In Jacobs, Joseph: *Studies in Jewish Statistics. Social, Vital and Anthropometric*. London: D. Nutt, 76–88.
- Jacyna, L. S. (2000): *Lost Words. Narratives of Language and the Brain, 1825–1926*. Princeton – Oxford: Princeton University Press. DOI: <https://doi.org/10.1515/9781400831180>
- Jahoda, Gustav (2009): Intra-European Racism in Nineteenth-Century Anthropology. *History and Anthropology* 20(1): 37–56. DOI: <https://doi.org/10.1080/02757200802654258>
- K. (1875): Az akadémia 35-dik közgyűlése. (Május 30-dikán.) *Fővárosi Lapok* 12(122): 554–555.
- Keltz Sándor (1923): *Konzervatív világnézet. I. kötet. I. könyv. Konzervatív világnézet. II. könyv. Faji konzervativizmus és zsidóság*. Budapest: Stádium.
- Keltz Sándor (1925): Fajvédelem mint világnézet. In Méhely Lajos és Keltz Sándor: *Fajunk védelméről*. Budapest: Ébredő Magyarok Egyesülete, 23–36.
- Keltz Sándor (1926): *Konzervatív világnézet. III. kötet. V. könyv. Konzervativizmus és demokrácia a világtörténelemben. VI. könyv. A magyar nemzeti imperium demokratizálódásának története*. Nagykánizsa: k. n.
- Knepper, Paul (2013): Lombroso and Jewish Social Science. In *The Cesare Lombroso Handbook*. Paul Knepper és Per Jørgen Ystehede (szerk.). London – New York: Routledge, 171–186. DOI: <https://doi.org/10.4324/9780203083369>
- Konrád Jenő (1892): A rendellenes koponyaalkat elmekörtani jelentőségéről. *Orvosi Hetilap* 36(45): 549–551.
- Konrád Jenő (1899a): A rendellenes koponyaalkat mint „signum dispositionis”. *Orvosi Hetilap* 43(46): 565–568.
- Konrád Jenő (1899b): A rendellenes koponyaalkat mint „signum dispositionis”. *Orvosi Hetilap* 43(47): 582–583.
- Konrád Jenő (1905): *A Magyarországon élő népfajok koponyaviszonyai tekintettel az elmekörtani jelentőségre*. Budapest: Magyar Orvosi Könyvkiadó Társulat.
- Kossuth Lajos (1883): *Tanulmányok báró Nyáry Jenő Az aggteleki barlang mint őskori temető című munkája felett*. Budapest: Franklin.
- Kőrösi József (1875): Anthropológiai adatok a budapesti iskolás gyermekekről. *Budapest Főváros Statisztikai Hivatalának Havi Kimutatásai* (28): 127–129.
- Kund Attila (2012): Méhely Lajos és a magyar fajbiológiai (sic!) kísérlete (1920–1931). *Múltunk* 57(4): 239–289.
- Kyllingstad, Jon Røyne (2014): *Measuring the Master Race. Physical Anthropology in Norway, 1890–1945*. Cambridge: Open Book Publishers. DOI: <https://doi.org/10.11647/obp.0051>
- Lafferton Emese (2007): The Magyar Moustache: The Faces of Hungarian State Formation, 1867–1918. *Studies in History and Philosophy of Biological and Biomedical Sciences* 38(4): 706–732. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.shpsc.2007.09.006>
- Lafferton Emese (2015): A „magyar arc vita”. Faji gondolkodás a magyar néprajzban és az antropológiában a századfordulón. *Korall* 16(62): 116–149.
- Laufenauer Károly (1880a): Az agy össz-súlya, tekintettel a magyar népre, a nemre, életkorra és elmekór-formákra. *Orvosi Hetilap* 24(29): 673–679.
- Laufenauer Károly (1880b): Az agy össz-súlya, tekintettel a magyar népre, a nemre, életkorra és elmekór-formákra. *Orvosi Hetilap* 24(30): 697–702.
- Lenhossék József (1875): *Az emberi koponyaisme. Cranioscopia*. Budapest: MTA.
- Lenhossék József (1876): *Deák Ferencz koponyáján tett mérések és ezekből vont következtetések*. Budapest: MTA.
- Lenhossék József (1879): Az antropológiáról, mint a jelenkor műveltség nélkülözhetetlen kellékéről. *Orvosi Hetilap* 23(28): 627–630. Interneten: https://adtplus.arcanum.hu/hu/view/OrvosiHetilap_1879_07/.
- Lenhossék József (1885): *Progén koponyák*. Budapest: MTA.
- Lenhossék Mihály (1915): Teendők az antropológia terén. *Ethnographia* 26(4–6): 185–215.
- Lenhossék Mihály (1918): Európa lakosságának eredete és fajbéli összetétele. *Természettudományi Közlöny* 50(697–698): 269–293.

- Lipphardt, Veronika (2008): *Biologie der Juden. Jüdische Wissenschaftler über „Rasse“ und Vererbung*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.
- Lombroso, Cesare (1894): *Antisemitismus und die Juden im Lichte der modernen Wissenschaft*. Leipzig: Georg H. Wigand.
- Magyar László András (2011): A fiziognómia fiziognómiája. *Sic Itur ad Astra* (62): 37–50.
- Malán Mihály (1943): Erdélyi magyarok és románok az embertan tükrében. In *Magyarok és románok. I. kötet. A Magyar Történettudományi Intézet évkönyve*. Deér József és Gáldi László (szerk.). Budapest: Athenaeum, 599–667.
- Mandelstamm Max (1900): Rede dr. Max Mandelstamm. *Die Welt* 4(35): 1–7.
- Mátay Mónika (2005): Agycentizők a századfordulón. *Budapesti Negyed* 13(1–2): 217–218.
- McMahon, Richard (2007): *The Races of Europe. Construction of National Identities in the Social Sciences, 1839–1939*. London: Palgrave Macmillan. DOI: <https://doi.org/10.1057/978-1-137-31846-6>
- Méhely Lajos (1926): *A magyar fajvédelem irányelvei*. Budapest: Held.
- Mihákovics Géza (1893): *Emlékbeszéd Dr. Lenhossék József felett*. Budapest: MTA.
- Mitchell, Paul Wolff (2018): The Fault in His Seeds: Lost Notes to the Case of Bias in Samuel George Morton's Cranial Race Science. *PLoS Biology* 16(10): 1–16. DOI: <https://doi.org/10.1371/journal.pbio.2007008>
- Mogilner, Marina (2013): *Homo Imperii. A History of Physical Anthropology in Russia*. Lincoln – London: University of Nebraska Press. DOI: <https://doi.org/10.2307/j.ctt1ddr7tf>
- Mogilner, Marina (2016): Between Scientific and Political. Jewish Scholars and Russian-Jewish Physical Anthropology in the Fin-de-siècle Russian Empire. In *Going to the People. Jews and the Ethnographic Impulse*. Jeffrey Veidlinger (szerk.). Bloomington: Indiana University Press, 45–63.
- Morris-Reich, Amos (2019): Jews between Volk and Rasse. In *National Races. Transnational Power Struggles in the Sciences and Politics of Human Diversity, 1840–1945*. Richard McMahon (szerk.). Lincoln: University of Nebraska Press, 175–204. DOI: <https://doi.org/10.2307/j.ctvjsf4cz.10>
- Morton, Samuel George (1839): *Crania Americana; or, a Comparative View of the Skulls of Various Aboriginal Nations of North and South America*. Philadelphia – London: J. Dobson, Simpkin, Marshall & Co.
- Morton, Samuel George (1842): *Brief Remarks on the Diversities of the Human Species, and on Some Kindred Subjects*. Philadelphia: Merrihew & Thompson.
- Morton, Samuel George (1844): *Crania Aegyptiaca; or, Observations on Egyptian Ethnography Derived from Anatomy, History and the Monuments*. Philadelphia, London: John Penington, Madden & Co.
- Morton, Samuel George (1849a): Observations on the Size of the Brain in Various Races and Families of Man. *Proceedings of the Academy of Sciences of Philadelphia* (4): 221–224.
- Morton, Samuel George (1849b): *Catalogue of Skulls of Man and the Inferior Animals in the Collection of Samuel George Morton*. Philadelphia: Merrihew & Thompson.
- Mosse, George L. (1978): *Toward the Final Solution. A History of European Racism*. London, Melbourne és Toronto: J. M. Dent & Sons.
- Népszava (1959): Tények és tanúk cáfolják az „Emberi Jogok Ligája” rágalma. In *Magyarok Világszövetségének sajtófogadása leplezte le az ENSZ-hez beadott koholmányhalmazatot*. *Népszava* 87(175): 2.
- Nordau, Max (1875): Ein anthropologisches Kapitel. *Pester Lloyd* 22(294): 6–7.
- Ónodi Adolf (1911): Giacomini és Lombroso. *Orvosi Hetilap* 55(13) 225–226.
- Paksy Zoltán (2014): *A nagykanizsai zsidóság és a holokauszt*. Nagykanizsa: Nagykanizsa Megyei Jogú Város Önkormányzata.
- Pásztor Emil (2006): A koponya tudós anatómusa és az antropológia megalapítója hazánkban: Lenhossék József (1818–1888). *Magyar Tudomány* 166(1): 2–11.
- Pearson, Karl (1906): On the Relationship of Intelligence to Size and Shape of the Head, and to Other Physical and Mental Characters. *Biometrika* 5(1–2): 105–146. DOI: <https://doi.org/10.2307/2331650>
- Perrin, Colin és Kay Anderson (2013): Reframing Craniometry: Human Exceptionalism and the Production of Racial Knowledge. *Social Identities* 19(1): 90–103. DOI: <https://doi.org/10.1080/13504630.2012.753346>
- Pietschnig, Jakob, Lars Penke, Jelte M. Wichert, Michael Zeiler és Martin Voracek (2015): Meta-analysis of Associations between Human Brain Volume and Intelligence Differences: How Strong Are They and What Do They Mean? *Neuroscience & Biobehavioral Reviews* (57): 411–432. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.neubiorev.2015.09.017>
- Proctor, Robert (1988): From Anthropologie to Rassenkunde in the German Anthropological Tradition. In *Bones, Bodies, Behavior. Essays on Biological Anthropology*. George W. Stocking (szerk.). Madison: The University of Wisconsin Press, 138–179.

- Schaaffhausen, Hermann (1868): On the Primitive Form of the Human Skull. *The Anthropological Review* 6(23): 412–431. DOI: <https://doi.org/10.2307/3025032>
- Scheiber Sámuel Henrik (1875): A fővárosban tartandó anthropologiai congressusról. *A Hon* 13(247): 2.
- Scheiber Sámuel Henrik (1876a): Észrevételek Lenhossék tanár úr „A koponyaisme” cz. könyvére. *Orvosi Hetilap* 20(27): 570–576.
- Scheiber, Sámuel Henrik (1876b): Eine anthropologische Studie aus Ungarn. *Wiener Medizinische Presse* 17(33): 1094–1096.
- Scheiber, Sámuel Henrik (1876c): Észrevételek Lenhossék tanár úr „A koponyaisme” cz. könyvére. *Orvosi Hetilap* 20(26): 555–559.
- Scheiber, Sámuel Henrik (1877): Recherches sur la taille moyenne des hommes en Hongrie. In *Congrès international d'anthropologie et d'archéologie préhistoriques. Compte-rendu de la huitième session a Budapest. 1876. Premier volume*. Budapest: Franklin-Társulat, 601–611.
- Scheiber Sámuel Henrik (1881a): Magyarország lakóinak középtermetéről. *Természettudományi Közöny* 13(142) 244–251.
- Scheiber, Sámuel Henrik (1881b): Untersuchungen über den Mittleren Wuchs der Menschen in Ungarn. *Archiv für Anthropologie* 13(3): 233–267.
- Shorter, Edward (1992): Two Medical Worlds of Sigmund Freud. In *Freud and the History of Psychoanalysis*. Toby Gelfand és John Kerr (szerk.). Hillsdale, London: The Analytic Press, 1992. 59–79.
- Somogyi József (1940): *A faj*. Budapest: Athenaeum.
- Somogyi Zoltán (1922): *A rémuralom napjaiból. Tűszok és egyéb történetek*. Budapest: szerzői kiadás.
- Steinweis, Alan E. (2006): *Studying the Jew. Scholarly Antisemitism in Nazi Germany*. Cambridge – London: Harvard University Press. DOI: <https://doi.org/10.4159/9780674043992>
- Stepan, Nancy (1982): *The Idea of Race in Science: Great Britain, 1800–1960*. Basingstoke – London: Macmillan. DOI: <https://doi.org/10.1007/978-1-349-05452-7>
- Stocking, George W. (1982 [1968]): *Race, Culture, and Evolution. Essays in the History of Anthropology*. Chicago – London: The University of Chicago Press.
- Stone, Dan (2008): 'Not a Race But Only a People After All': The Racial Origins of the Jews in Fin-de-siècle Anthropology. *Patterns of Prejudice* 42(2): 133–149. DOI: <https://doi.org/10.1080/00313220801996063>
- Sugár K. Márton (1902): Elmélkedések Szilágyi Dezső agyvelejének szemlélésénél. (I.) *Orvosi Hetilap* 46(1): 8–9.
- Szilágyi Zoltán (1915): Az agyvelő és az értelem. *Természettudományi Közöny* 47(617–618): 50–53.
- Tél Ferencz (1921): Magyar terroristák koponyái. (I–II.) *Orvosi Hetilap* 65(16–17): 139–141, 153–155.
- Tiedemann, Friedrich (1836): On the Brain of the Negro, Compared with that of European and the Orang-Outang. *Philosophical Transactions of the Royal Society of London* (126): 497–527.
- Thomas, David Hurst (2000): *Skull Wars. Kennewick Man, Archaeology, and the Battle for Native American Identity*. New York: Basic Books.
- Tomlinson, Stephen (2005): *Head Masters. Phrenology, Secular Education, and Nineteenth-Century Social Thought*. Tuscaloosa: University of Alabama Press.
- Török Aurél (1879): A koponya nagysága. *Természettudományi Közöny* 11(122): 393–394.
- Török Aurél (1883): Az agyvelő súly, mint az értelmiség jelzője. *Nemzet* 2(218): 5.
- Török Aurél (1893): Adatok az Árpádok testereklyéinek embertani buvárlatához. *Akadémiai Értesítő* 4(12): 662–664.
- Török Ödön (1913): Koponyakörfogat és szellemi fejlettség. *Klinikai füzetek* 23(6): 149–156.
- Turda, Marius (2007a): Race, Politics and Nationalist Darwinism in Hungary, 1880–1918. *Ab Imperio* 8(1): 143–144. DOI: <https://doi.org/10.1353/imp.2007.0048>
- Turda, Marius (2007b): From Craniology to Serology: Racial Anthropology in Interwar Hungary and Romania. *Journal of the History of Behavioral Sciences* 43(4): 361–377. DOI: <https://doi.org/10.1002/jhbs.20274>
- Turda, Marius (2010): Entangled Traditions of Race: Physical Anthropology in Hungary and Romania, 1900–1940. *Focaal. Journal of Global and Historical Anthropology* (58): 32–46. DOI: <https://doi.org/10.3167/fcl.2010.580103>
- Új Kelet (1920): Eljegyzés. *Új Kelet* 3(szeptember 5.): 6.
- Új Kelet (1921a): A bánati nemzeti zsidóság gyűlése. Megalakult a bánati körzet. *Új Kelet* 4(168): 3.
- Új Kelet (1921b): Ankét a zsidó iskolák tannyelvéről. *Új Kelet* 4(256): 3.
- Ujvári Hedvig (2007): A disszimilációtól a cionizmusig. Az elfeledett Max Nordau pesti éve (1849–1880). *Orvos-történeti Közlemények* 52(1–2): 38.
- Vernon, Philip A., John C. Wickett, P. Gordon Bazana és Robert M. Stelmack, (2004): The Neuropsychology end Psychophysiology of Human Intelligence. In *The Handbook of Intelligence*. Robert J. Sternberg (szerk.). Cambridge: Cambridge University Press. 245–264. DOI: <https://doi.org/10.1017/cbo9780511807947.013>

- Weinberg, Richard (1905): Das Hirngewicht der Juden. *Zeitschrift für Demographie und Statistik der Juden* 1(3): 5–10.
- Weisbach, Augustin (1866a): Die Gewichtsverhältnisse der Gehirne österreichischer Völker mit Rücksicht auf Körpergröße, Alter, Geschlecht und Krankheiten. *Archiv für Anthropologie* 1(2): 191–218.
- Weisbach, Augustin (1866b): Die Gewichtsverhältnisse der Gehirne österreichischer Völker mit Rücksicht auf Körpergröße, Alter, Geschlecht und Krankheiten. *Archiv für Anthropologie* 1(3): 285–319.
- Weisz Béla (1875): Anthropologiai fölvételek a budapesti iskolákban. *Az Országos Középtanodai Tanáregylet Közlönye* 8(17): 589–592.
- Zimmerman, Andrew (1999): Anti-Semitism as Skill: Rudolf Virchow's „Schulstatistik“ and the Racial Composition of Germany. *Central European History* 32(4): 409–429. DOI: <https://doi.org/10.1017/s0008938900021762>
- Zollschan, Ignaz (1912): *Das Rassenproblem unter besonderer Berücksichtigung der theoretischen Grundlagen der jüdischen Rassenfrage*. Bécs – Lipcse: Wilhelm Braumüller.

Bolgár Dániel

Történész

